بهلول عبدالله

"کتابی- دده قوْرقود"
و
اسلام دینی

کوچورن: رضا جلیلی نیا

بهلول عبدالله

کتاب– دده قوْرقود

و

اسلام دینی

عبدالله، بهلول. گردآورنده و مترجم.
دده قورقود و اسلام دینی/ بهلول عبدالله .- قم: دفتر نشر نوید اسلام،
.١٣٨٥
٦٤ص.
ISBN ٩٧٨-٩٦٤-٧٩٠٧-٩٤-١
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.
١. افسانه‌ها و قصه‌هاس ترکی آذربایجانی. ٢. داستانهای حماسی ترکی.
الف. عنوان
GR٢٩٠/٣/ع٢ د٤ ٣٩٨/٢٠٩٥٥٣

چاپ و نشر نوید اسلام
قم . خیابان ارم. پاساژ قدس . پلاک ١١١ . دفتر نشر نوید اسلام - تلفن : ٧٧٤٣٤٦٢

کتابین آدی: «کتاب- دده قورقود» و اسلام دینی
مؤلفی: بهلول عبدالله
کؤچورن: رضا جلیلی نیا
ناشر: نوید اسلام – قم
نشر تاریخی: قیش ١٣٨٥ (٢٠٠٧)
تیراژ: ٥٠٠٠ نسخه
شابک: ISBN ٩٧٨-٩٦٤-٧٩٠٧-٩٤-١

بسم الله الرحمن الرحيم

بهلول عبدالله‌ین علمی حیاتی و اثرلری حاقّیندا

بهلول آقابالا اوْغلو عبدالله (۱۹۴۰/۰۴/۲۷) فیلوْلوْگیا[۱] علملر دکترو، پروْفسوْر، اَمکدار علم خادمی، آذربایجان یازیچی‌لار بیرلیگی‌نین عضووْ.

آذربایجان دؤلت اونیورسیتِتی‌نین فیلوْلوگیا فاکولته‌سینده تحصیل آلمیشدیر (۱۹۶۲-۱۹۶۷). بیله‌سووار شهرینده معلم ایشله‌میشدیر (۱۹۶۷-۱۹۷۱). آذربایجان ملی علملر آکادمیاسی‌نین نظامی آدینا ادبیات اینیستوتوندا آسپیرانتورا[۲] اوْخوموشدور (۱۹۷۱-۱۹۷۴). «یوسف وزیر چمن‌زمینلی و فولکلور» مؤضوسوندا نامزدلیک (۱۹۷۴)، «آذربایجان مراسم فوْلکلورون پوْئتیکاسی[۳]» مؤضوسوندا دکتوْرلوق دیسِرتاسیاسی[۴] مدافعه ائتمیشدیر. آذربایجان ملی علملر آکادمیاسی‌نین نظامی آدینا ادبیات اینیستوتونون باش علمی ایشچیسی ایشلَمیشدیر. ۲۰۰۰-جی ایلده «کتاب- دده قوْرقود»ون تدقیقی ساحه‌سینده‌کی خدمتلرینه گؤره اَمکدار علم خادمی آدینی آلمیشدیر. آذربایجان رئسپوبلیکاسی پرئزیدنتی یانیندا عالی آتیستاسیا[۵] متخصص کمیته‌سینین عضووْدوْر. آلما- آتا، داشکند، مسکو، کیشینو، گروْزنی، داغلیق آلتای، یاکوتی‌یا، تارتو، تهران، کایساری، بایبورت، ایزمیر و باشقا شهرلرده فوْلکولورشناسلیغین مختلف پروْبلملری ایله باغلی معروضه‌لر ائتمیشدیر. ۲۰۰-دن چوْخ علمی مقاله‌نین، ۵۰-دن آرتیق کتابین مؤلفی‌دیر. کتابلاریندان: «یوسف وزیر چمن‌زمینلی و فوْلکلور» (۱۹۸۱)، «آذربایجان بایاتی‌لاری» (۱۹۸۴، ۲۰۰۵)، «آذربایجان ادبیاتی اینجیلری» (۱۹۸۷)، «حاقّین سَسی» (۱۹۸۹)، «آذربایجان مراسم فوْلکلوْرو» (۱۹۹۰، ۲۰۰۵)، «گؤیَر، سمنیم، گؤیر» (۱۹۹۰)، «دعوا یوْرغان دعواسی‌ایمیش» (۱۹۹۳، ۱۹۹۶)، ««کتاب- دده قوْرقود»ون پوئتیکاسی» (۱۹۹۹)، «آذربایجان فوْلکلوْروندا میفوْلوژی[۶] آت» (۲۰۰۱)، «کوْراوْغلو» (۲۰۰۱، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵)، «آذربایجان شفاهی خالق ادبیّاتی آنتوْلوگیاسی[۷]» (۲۰۰۱، ۲۰۰۴، ۲۰۰۵)، «مکتبه قدر اوشاقلار اوْچوْن فوْلکلوْر آنتولوگیاسی» (۲۰۰۱)، «دلی دوْمرول «کتاب- دده قوْرقود»دا و قوْرقودشناسلیقدا» (۲۰۰۲)، «ادبیّات» ۵-جی صنف اوْچوْن درسلیک (۱۹۹۴، ۲۰۰۴)، «ادبیات» ۷-جی صنف اوْچوْن درسلیک (۲۰۰۴-۲۰۰۶)، «ملا نصرالدین لطیفه‌لری» (۲۰۰۴)، «ناغیللار» (۲۰۰۴)، «داستانلار» (۲۰۰۴)، «سالور قازان» (۲۰۰۵)، «بایاتی‌لار» (۲۰۰۶)، «فوْلکلوردا سای سیموْولیکاسی[۸] (۲۰۰۶) و سایر.

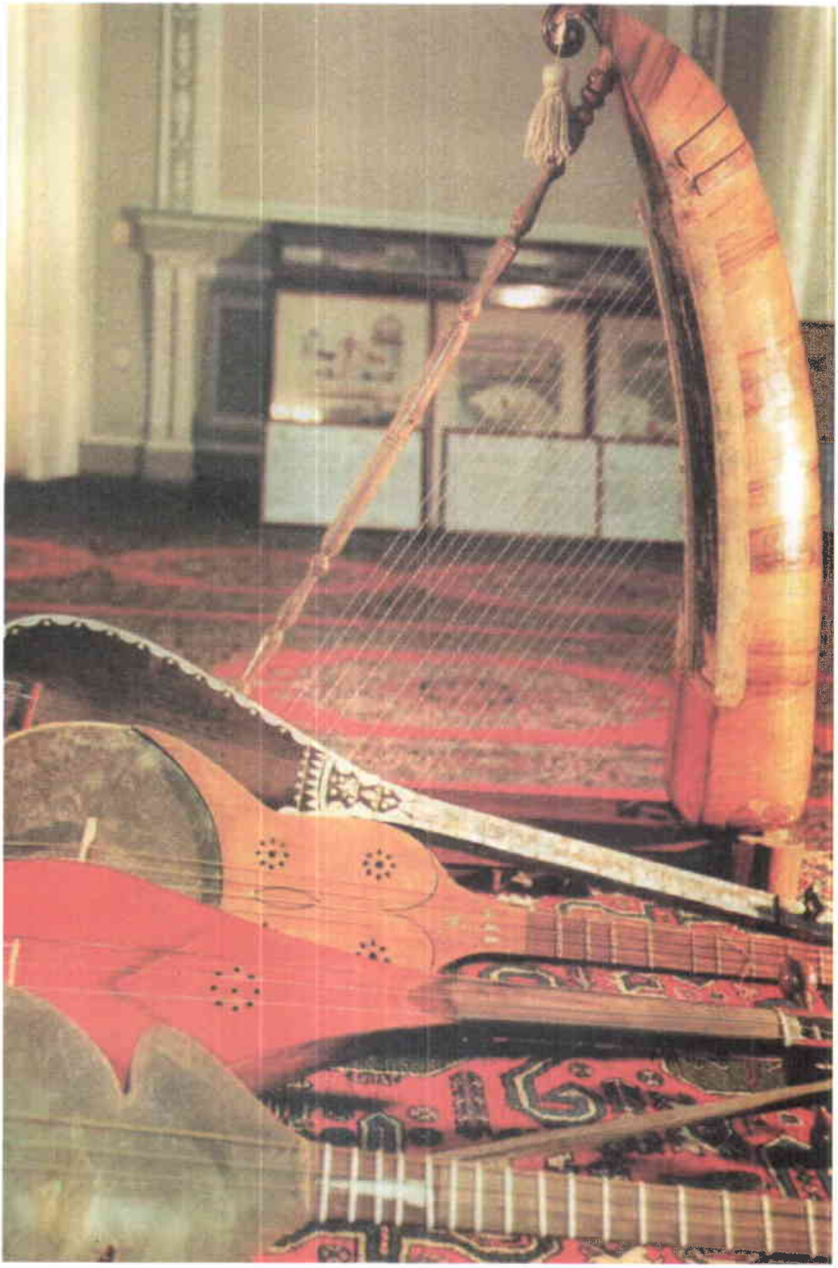

اؤن سؤز

دنیا خالق‌لارینین مؤنؤمنتال[9] آبیده‌لری سیراسیندا اؤزؤنه مخصوص یئری اؤلان «کتاب- دده قؤرقود» آذربایجان خالقی‌نین معنوی مدنیتی‌نی اؤزؤنده قؤرویوب یاشادان محتشم ائپوس[10]، بؤیؤک بیر تاریخین قهرمانلیق عنعنه‌لرینه شاهدلیک ائدن بدیعی سالنامه‌دیر. بؤتؤن آدی «کتاب- ددم قؤرقود اعلا لیسانی طایفه‌یی اؤغوزان» اؤلان «کتاب- دده قؤرقود» سؤزؤن گرچک آنلامیندا آذربایجان خالقینین عادت- عنعنه‌سینی، مراسم‌لرینی، دینی- اعتقاد گؤرؤشلرینی، دنیوی مسئله‌لره باخیشینی، انسانی مناسبت‌لرینی، یورد، وطن سوگیسینی آچیق شکیلده نمایش ائتدیرن ائنسیکلوپئدیک[11] یادداشنامه‌دیر. «کتاب- دده قؤرقود»ون عمومی نظریه‌سینده و نظریه‌نی عکس ائتدیرن مظمون‌دا آشیلانان باشلیجا مقصد ائلین بؤتؤولؤیؤنؤ، مستقل‌لیگینی قؤروماق، حاقیندا

تارازلیغینی ساخلاماق، عدالت‌سیزلیگه یوْل وئرمَمک، هومانیزم[12] میل‌لرینی معیارا چئویرمکدیر.

«کتاب- دده قوْرقود»ون یارانما تاریخی قدیم‌دن ده قدیم‌دیر. بورادا میلادین ایکینجی یوْز ایللیگی‌ندن باشلامیش، تا اوْرتا یوْزایللیک‌لرین بیر نئچه عصرلرینده تاریخله سَسلَشن حادثه‌لرین عکسینه توش گَلمک ممکن‌دوْر. هم ده دَیرلی اوْلان بودور کی، «کتاب- دده قوْرقود» ایله مشغول اوْلان، یارادیجی عوْموْرلرینی بو آبیده‌یه حصر ائدن چوْخ نفوذلو عالم‌لرین قناعت‌ینه گوْره، ائپوس‌دا تصویر، تقدیم اوْلونان حادثه، احوالات‌لار آذربایجان محیط‌یندن کناردا دئیل. بو، دوْغرودان دا بئله‌دیر و بونو گنجه، برده، دربند، شرور، آلینجه قالاسی، گوْیچه گوْلو، دره‌شان کیمی یئر آدلاری دا ثبوت ائتمکده‌دیر. نه اینکی اوْتن یوْز ایللیک‌لرین، حتی بوگوْنکوْ آذربایجان دیلینین شهدی- شکری، گوْزللیگی، آخیجیلیغی هئچ ده «کتاب- دده قوْرقود»داکی دیلدن آیری دئییل.

«کتاب- دده قوْرقود»ون علمه بَللی اوْلان یاشی اوْنون مؤجودلوغو یاشیندان آز قالا ۲۰۰۰ ایل جوان‌دیر. اگر شرق دیللرینه دَریندن بلد اوْلان هنریخ فردریخ فوْن دیتس ۱۸۱۵-جی ایلده درئزدن کیتابخاناسیندا بو عظمت‌لی آبیده‌نی تاپیب اوْرتالیغا چیخارماسایدی، کیم بیلیر اوْ، هَله نه قدر انتظار عوْمروْ یاشایاجاقدی؟! ف. دیتس آز آشکار ائتدیگی بیر مقدمه، ۱۲ بویدان[13] عبارت اوْلان بو آبیده‌نین بیر بوْیونو - «باساتین تپه‌گوْزوْ اوْلدوْردوْیوْ بوْی»و آلمان دیلینه ترجمه ائدیب نشر ائتدیرمکله و بوْیدا جریان ائدن حادثه‌لرین، اوْبرازلارین هوْمرین «اوْدیسه»سینده‌کی‌لردن قدیم اوْلماسینی سوْیلَمک‌له دنیا عالم‌لرینین آبیده‌یه ماراغینا تکان وئردی.

ف. دیتسین سَسینه سس وئرن آن قدرتلی شرق‌شناس، تانینمیش ائپوس متخصصی تئودور نئلدیکی ۱۸۵۹- جو ایلده «کتاب- دده قوْرقود»ون درئزدن نسخه‌سی کیمی تانینان آل‌یازماسینین اوْزوْنوْ بوْتوْولوْکده کوْچوْرموش، بعضی بوْیلاری ترجمه ائدَرک نشره حاضرلامیشدی. آمّا سوْنرا اوْ، بوْتوْن حاضرلادیغی ماتریاللاری[14] آلمان‌دا تحصیل آلان استعدادلی طلبه‌سینه، سوْنرالار مشهور شرق‌شناس عالم، آکادمیک و.و.باروْتولدا باغیشلاییر، بو ایشله دَریندن مشغول اوْلماغی اوْنا وصیّت ائدیر. بو بوْیوْک عالم آردیجیل شکیلده «کتاب- دده قوْرقود»لا مشغول اوْلور. ۱۸۹۴- جوْ ایللرده ائپوْسون دوْرد بوْیونو روس دیلینه ترجمه ائدیب، مکمل ایضاح و شرح‌لرله نشر ائتدیریر. اوْ، ۱۹۲۲- جی ایلده آبیده‌نین بوْتوْن بوْیلارینی روس دیلینه ترجمه ائدیر. ائپوْسا دایر دَیرلی تدقیقات اثری یازیر. «کتاب- دده

قۇرقود»داکی حادثه‌لرین یالنیز و یالنیز بلاواسطه آذربایجان‌دا باش وئردیگی‌نی دنیایا جار چکیر. آمّا تاسف کی، و.و.بۇرتۇلد زحمتی‌نین بارینی اۇز ساغلیغیندا گۇرمۇر. اۇنون گۇردۆیۆ ایش- ائپوسون روس دیلینه ترجمه‌سینی آذربایجانین تانینمیش عالم‌لری آکادمیک حمید آراسلی، پرۇفسور محمد حسین حسین ۱۹۵۰- جی ایلده باکی‌دا «دده کۇرکوت» آدی ایله نشر ائتدیریرلر و نشره آز قالا ائپۇسون اۇزۆ حجم‌ینده ایضاحلار یازیرلار. ائله اصلینده «کتاب- دده قۇرقود»ون مصیبت‌لی گۆنلری ده بو واختدان باشلانیر. سۇوِت[15] ایده‌ئۇلۇژی سیستمی ائپۇسو مرتجع بورژوا میلّت‌چیلیک ماهیتلی اثر اعلان ائدیب اونا قارشی «صلیب یۆرۆشۆ» تشکیل ائدیر. «کتاب- دده قۇرقود»ون آذربایجان خالقی ایله، اۇنون تاریخی و دیلی ایله علاقه‌سی اۇلمادیغی باره‌ده مقاله‌لر «تشکیل» ائدیلیر. گۆیا ائپۇسدا آذربایجان خالقی اۆچۆن یابانچی اۇلان معیشت، حیات طرزی، عادت- عنعنه‌لر اۇزۆنه یئر تاپمیشدیر. آبیده‌نین مضمونو و نظریه‌سی جنوبی قافقاز خالق‌لاری آراسیندا دشمن‌چیلیک تۇخومو سَپمَیه خدمت ائدیر. ائپۇسداکی دیلین آذربایجان دیلینه هئچ بیر عائدیاتی یۇخدور. حتی ایش اۇ یئره گلیب چاتیر کی، آذربایجان بۇلشویک‌لرینین اۇن سککیزینجی قورولتای‌یندا م.ج.باقراف بئله غرضلی اتهام ایرلی سۆرۆر: «بو کتاب باشدان- باشا سۇیغونچولوق و قیرغین مقصدی ایله آذربایجانا گَلن اۇغوز کۇچری طایفالارینین حاکم یوخاری طبقه‌سینی تعریف‌لمَیه حصر ائدیلمیشدیر. بو کتاب تمامی ایله ملّت‌چیلیک زهری ایله دۇلودور، مسلمان اۇلمایان باشقا خالقلارا، اساسا قارداش ارمنی و گۆرجو خالق‌لارینا قارشی یازیلمیشدیر. بو کتابین نشر اۇلونماسی آذربایجان سۇسیالیست سۇوِت رئسپوبلیکالاری علم‌لر آکادمی‌سینین رهبرلیگی و ادبیات انیستیتوسونون کۆبود بیر سیاسی سهوی حساب ائدیلمه‌لیدیر».

بئله، بونونلا دا «کتاب- دده قۇرقود»ون کتابی باغلاندی. بو باره‌ده دانیشماق، یازماق یاساق اۇلوندو. بو ساحه‌ده فعالیت گۇسترن‌لره «خالق دشمنی» دامغاسی وورولدو. ائپۇس تدریس پلانلاریندان،[16] درسلیک‌لردن چیخاریلدی. دۆزدۆر، سۇوِت سیاسی آب- هواسیندا یارانمیش جدی دییشیک‌لیک‌لریندن سۇنرا «کتاب- دده قۇرقودا» مناسبت مثبت معنادا دییشیلمه‌یه باشلادی. واختایله آبیده‌یه گۇره تعقیب اۇلونان ح.آراسلی، آ.دمیرچی‌زاده، م.تهماسب، م.عارف ۱۹۵۷-جی ایلین مارت آیی‌نین ۲۶-دا «کۇمۇنیست» قَزئتینده «کتاب- دده قۇرقود» باره‌ده برائت مقاله‌سی چاپ ائتدیردیلر.

آمّا بو بیر حقیقت‌دیر کی، «کتاب- دده قوْرقود»ون اصل برائتی داستانین ۱۳۰۰ ایللیگی حاقّیندا آذربایجان رئسپوبلیکاسی پرئزیدنتی، اولو اؤندر حیدر علی‌اف‌ین ۲۰ آوریل ۱۹۹۷-جی ایلده امضالادیغی تاریخی فرمان‌لا باشلادی. بو فرمان‌ین ایشیغیندا هم «کتاب- دده قوْرقود»ون اوْزوْ، هم ده سایسیز- حساب‌دا تدقیقات ایشلری چاپ اوْلوندو. آذربایجان عالم‌لرینین ثمره‌لی فعالیّتی نتیجه‌سینده «کتاب- دده قوْرقود ائنسیکلوپئدیاسی» کیمی موْنوْمنتال اثر اجتماعیته چاتدیریلدی. ۲۰۰۰- جی ایلده دنیانین بوْتوْن قوْرقودشناسلاری باکی شهرینه- محترم حیدر علی‌اف‌ین صدرلیگی ایله قید اوْلونان «کتاب- دده قوْرقود»ون ۱۳۰۰ ایللیک یوبیلی تدبیرینه قاتیلدی.

«کتاب- دده قوْرقود» تدقیقی ساحه‌سینده آذربایجان عالمی، فوْلکلوْرشناس، پروْفسوْر، اَمکدار علم خادمی بهلول عبدالله‌ین دا خدمت‌لری آز دیگیل. عالمین بو محتشم و معتبر آبیده ایله باغلی «کتاب- دده قوْرقود»ون پوْئتیکاسی (۱۹۹۹)، «دلی دوْمرول «کتاب- دده قوْرقود»دا و قوْرقودشناسلیق‌دا» (۲۰۰۲)، ««کتاب- دده قوْرقود»دا رنگ سیموْوللاری» (۲۰۰۴)، «سالور قازان» (۲۰۰۵) موْنوقرافیالاری چاپ اوْلونموشدور. ب.عبدالله‌ین ««کتاب- دده قوْرقود» و اسلام دینی» کتابی ۱۹۹۷- جی ایلده داهی پرئزیدنت حیدر علی‌اف‌ین آبیده‌نین ۱۳۰۰ ایللیگی حاقّینداکی فرمان‌یندان سوْنرا آذربایجان‌دا نشر اوْلونان ایلک کتاب‌دی. محض ائله بو کتابا گوْره آذربایجان دوْلتی بهلول عبدالله‌ین ۱۹۹۸-جی ایلده مکه- حج زیارت‌ینه گئتمه‌سینی مصلحت بیلمیشدیر.

بهلول عبدالله «کتاب- دده قوْرقود»ون تدقیقات ساحه‌سینده‌کی خدمت‌لرینه گوْره آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین پرئزیدنتی جناب حیدر علی‌اف‌ین فرمانی ایله ۲۰۰۰-جی ایلده اَن یوْکسک آدا، اَمکدار علم خادمی آدینا لایق گوْروْلموْشدوْر.

بهلول عبدالله حال- حاضردا دا «کتاب- دده قوْرقود»لا باغلی تدقیقات‌ینی دوام ائتدیریر. آبیده‌نین میفوْلوْژی پوْئتیکاسی ایله باغلی آراشدیرما ایشی اوْزَرینده ایشلگیر.

عباسعلی حسن‌اف
آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین
ایران اسلام رئسپوبلیکاسینداکی
فوْق‌العاده و صلاحیت‌لی سفیری

«کتاب- دده قورقود» داستانی‌نین ۱۳۰۰ ایللیگی حاقیندا آذربایجان رئسپوبلیکاسی پرزیدنت‌ینین فرمانی

آذربایجان خالق‌ینین مهم تاریخ و مدنیت قایناقلاریندان بیری اوْلان «کتاب- دده قوْرقود» داستانی‌نین یارانماسیندان ۱۳۰۰ ایل کئچیر. اوْغوز تۆرک‌لرینین تاریخینی عکس ائتدیرن «کتاب- دده قوْرقود» یۆکسک بشری ایده‌آل‌لارین ترنم‌جوسو کیمی دنیا خالق‌ینین معنوی ثروت‌لر خزینه‌سینه داخل اوْلموشدور.

«کتاب- دده قورقود» داستانی‌نین دنیا مدنیتی و ادبیاتی تاریخینده خصوصی یئر توتدوغونو، اوْنون یوبیلی‌نین[17] آذربایجان خالقی‌نین، بۆتۆن تۆرک خالق‌لارینین قدیم و زنگین مدنیتی‌نین تبلیغی‌نه خدمت ائدن بین‌الخالق اهمیّت‌لی حادثه اوْلدوغونو نظره آلاراق، آذربایجان خالقی‌نین بو محتشم ائپیک[18] اثری‌نین ۱۳۰۰ ایللیک یوبیلی‌نین لایق‌ینجه حاضرلانماسی و کئچیریلمه‌سی مقصدی ایله قرارا آلیرام:

۱. «کتاب- دده قوْرقود» داستاتی‌نین ۱۳۰۰ ایللیک یوبیلیی اوْزره . . . دولت کمیته‌سی یارادیلسین.

۲. آذربایجان رئسپوبیکاسی‌نین خارجی ایشلر ناظرلیگی[19] یانیندا یونسکوْ اوْزره آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین ملّی کوْمیسیاسینا تاپشیریلسین کی، «کتاب- دده قوْرقود» داستانی‌نین ۱۳۰۰ ایللیک یوبیلی‌ینین بین‌الخالق سویه‌ده قید اوْلونماسی‌نی تأمین ائتمک مقصدی ایله بیرلشمیش ملّت‌لر تشکیلاتی‌نین[20] یونسکوْ تشکیلاتی‌نا موافق قایدادا مراجعت ائتسین.

۳. «کتاب- دده قوْرقود» داستانی‌نین ۱۳۰۰ ایللیک یوبیلیی اوْزره دولت کمیسیونونا موافق شتاد واحدلری آیریلماقلا ۳ نفردن عبارت ایشچی گروه یارادیلسین.

۴. آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین ناظرلر کابینتی[21] بو فرمانین اجراسی ایله باغلی مسئله‌لری حل ائتسین.

آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین پرزیدنتی
حیدر علی‌اف

باکی شهری،
۲۰ آوریل ۱۹۹۷ -جی ایل

ایلک جمله‌سی رسول علیه‌السلام آدی ایله باشلایان سۏن جمله‌سی ده بو مقدس شخصین – حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم-ین آدی ایله قورتاران «کتاب- دده قۏرقود» بۏیالاریندا اسلامی گۆرۆش و عنعنه‌لر آسانلیقلا سئچیلن اۆست قاتدادیر. آمّا بو گۆرۆش و عنعنه‌لرین سؤزۆ گئدن آبیده‌ده اۏنون یارانماغا باشلادیغی واختلاردا می، یۏخسا سۏنرالارمی یر تاپماسی ایله باغلی سؤز – صحبت چۏخ اۏلموش و ایندی‌نین اؤزۆنده ده دوام ائتمکده‌دیر. بو دا چوخ اینجه بیر مطلب‌ین فرقینه واریلماسی ایله باغلیدیر.

بللی اۏلدوغو اۆزره، عمومیّت‌له، ائپوسون دا تام فۏرمالاشما قاتینا اوجالان هر بیر فۏلکلور اؤرنگ‌ین ده، اساساً ایکی تاریخی واردیر. بیرینجی‌سی اۏنون یارانماسی، یاییلماسی، جیلالانا – جیلالانا عرصه‌یه گلمه‌سی، ایکینجی‌سی ایسه یازی‌یا کؤچۆرۆلمه‌سی. دِییک کی، «کتاب– دده قۏرقود» دا بو هر ایکی تاریخی زمانین آغوشوندا، اۏنلارین قۏووشوغوندا پرورش تاپمیشدیر. هم ده اعتراف ائتمه‌لی‌ییک کی، «کیتابی- دده قۏرقود»ون ایکینجی زامانی، یعنی یازی‌یا آلینما واختی اسلامین جوشغون ایده‌اۏلۏژی سجیّه آلدیغی چاغلاردیر. ائپوسداکی بۏیالارین، آیری سؤزله، «اۏغوزنامه»لرین بیرینجی تاریخی زامانی قۏشولوب – دۏزۆلدۆیۆ، یاییلما واختی ایسه چوخ اسکی‌دیر و بو حالدا قطعی سؤز سؤیله‌مک اۏلدوقجا مۆشکۆل مسئله‌دیر، حتی اسلام دینی‌نین تۆرک ائللرینی بۆتۆولۆکله احاطه ائتمه‌سی ساری‌دان بیانات وئرمک ده

مۆشکۆلدۆر. بو هله اۆ واخت‌دیر کی، «کیتابی – دده قۆرقود»داکی بۆی داستانلارین یارادیلماسیندا شانسلی بیلینن قۆرقود اسلامی مهرلۆ «پیر»، «اۆلیا»، «دده» یۆخ، داها چوخ قام – شامان عنعنه‌لری ایله سیخ باغلی اۆلان «آتا» آیامالی کیشی‌دیر. یادیمیزا سالاق کی، «آتا»نین، «پیر»، «اولیا»، «دده» ایله توتوشدورمادا قدیم‌لیگی، الله تعالی‌نین ایلک انسان اۆلاراق خلق ایتدیگی آدم پیغمبرین آدیندا دا یاشاماقدادیر بئله کی، ایندی‌نین اۆزۆنده ده آذربایجان‌دا آدم پیغمبره چوخ واخت همچنین «آدم آتا» دا دئییرلر.

قۆرقود کیشی‌نین ایلکین اۆلاراق «پیر»، «اۆلیا»، «دده»، یۆخسا «آتا» اۆلماسینی ثبوت ائتمک اۆچۆن داغا- داشا دۆشمه‌یه، دری‌دن- قابیقدان، سیرا- سیرا قایناقلارا مراجعت ائتمَیه ائله بیر احتیاج یۆخدور. بونون اۆچۆن آبیده‌نین «مقدمه»سینده‌کی ایلک جمله‌نی یازی‌یا گتیریب بوراداکی بعضی مطلب‌لری اۆرتالیغا چیخارمانین اۆزۆ بس ائله‌ییر. همین ایلک جمله بئله‌دیر: «رسول علیه السلام زامانینا یاخین بایات بۆیوندان قۆرقود آتا دِئرلر بیر آر قۆپدو» (بورادا و بوندان سۆنرا اۆرنک‌لر • «کتاب- دده قورقود»ون باکی، «یازیچی»، ۱۹۸۷-جی ایل نشریندن وئریله‌جک).

آچیغینی دِییک کی، نئچه- نئچه عالم- آراشدیریجی نسلی بو جمله‌نین اۆزۆنده گیزلتدیگی سرّ اۆستۆنده باش سیندیرماقدادیر. بیر سیرا چوخ نفوذلو عالم‌ین فیکرینه گۆره بوراداکی زامان رسول علیه‌السلام‌دان اوّله، یئنه ده ائله بو فیکیرده‌کی‌لردن آز نفوذلو اۆلمایان‌لارین قناعت‌ینجه حضرت‌دن سۆنرایا عائددیر. ایش بوراسینداذیر کی، بو ملاحظه‌لرین هر ایکی‌سینین تصدیقی و انکاری ایله باغلی ائله آبیده‌نین اۆزۆنده گۆجلۆ آرگومنتلر[۲۲] واردیر.

بیرینجی فیکیرده اۆلانلاری، تاسّف کی، بیزه قدر بو جمله‌ده‌کی «یاخین» سۆزۆ دۆشۆندۆرمه‌میشدیر. بللی اۆلدوغو تک، «یاخین»، لاپ ائله چاغداش آذربایجان دیلینده ده، اساساً، اوّلی، قاباغی، ایرلی‌نی بیلدیرمک مقاملاریندا ایشله‌نیر. مثال اۆچۆن، «سحره یاخان»، «گۆن اۆرتایا یاخین»، «آخشاما یاخین» دِئینده بوراداکی زامانین، سۆزسۆز، سحردن، گۆن اۆرتادان، آخشامدان اۆنله، قاباقلا باغلی اۆلماسی باشا دۆشۆلۆر. بونون عکسی اۆلاراق «سحردن سۆنرا، سحردن کئچمیش»، «گۆن‌اۆرتادان سۆنرا، گۆن‌اۆرتادان کئچمیش»، «آخشامدان سۆنرا، آخشامدان کئچمیش» دئییلیر. دئملی،

بوراداان چیخیش ائدَرک «یاخین» سؤزۆنه سؤیکنمک‌له قۏرقود آتانین محمّد پیغمبردن اوّل بایات بۏیوندان چیخماسی قناعت‌ینده‌ییک. بو، هم ده هله اۏ واختلاردیر کی، اسلام هئچ عرب اؤلکه‌لرینده ده مجراسینی گَرگینجه گئنیشلندیرمه‌میشدیر. بئله اۏلدوقدا اسلام‌ین تۆرک ائللرینه گلیب چیخماسسیندان، قۏرقود آتانین دا مسلمان اۏلماسیندان سؤز گئده بیلمز.

قاییداق «رسول علیه السلام زمانی» حاقّینداکی ایکینجی‌لرین فکرینه بیرینجی‌لردن فرقلی اۏلاراق بونلار قۏرقود آتانین محمد پیغمبردن سۏنرا یاشاماسینی سؤیله‌ییرلر و بونلارین دئدیک‌لرینده ده حقیقت واردیر. چۆنکی یئنه‌ده ائله آبیده‌نین اؤزۆنده اۏغوز قهرمانلاریندان اۏلان بکدۆز اَمن‌نین، واریبان پیغمبرین اؤزۆنۆ گؤروب گلیب اۏغوزدا یورد سالماسیندان دانیشیلیر (ص. ۵۲). قۏرقود آتا کربلا یازی‌سیندا-چؤلۆنده پیغمبرین شهید اۏلموش نوه‌لریندن سؤز آچیر. «قدیر تانری گناه‌ینیزی آدی گؤرکلۆ محمد مصطفی باغیشلاسین» دئییر.

مسئله‌نین بو سایاق یؤن آلماسی نه ایله باغلیدیر؟ قایناقلاردا قۏرقود آتانین «محمد پیغمبرین یاخین دۏستو، اۏندان درس آلان و اۆچ یۆز ایل اۏندان سۏنرایا قدر یاشایان صحابه، شیروانلی‌لارین تقدیس ائتدیکلری سلطان، هم ده محمد طرف‌یندن دمیرقاپی دربنده گؤندریلمیش سلمان فارسی‌نین تعیین ائتدیگی شیخ» اۏلماسی خبری واردیر (م.ح.طهماسبی. آذربایجان خالق داستان‌لاری. باکی. علم. ۱۹۷۲، ص۳۳.). باشقا بیر قایناقدا ایسه دئییلیر کی، قایی طایفاسیندان اۏلان دده قۏرقود اینال یابقو خانین وزیری ایدی. محمد پیغمبرین آناسی‌نین کیچیک قارداشلاری عباس اۏغوللاری[۲۳] بنداددا بئش یۆز ایل پادشاهلیق ائتمیشدیر و دده قۏرقود دا بونلارین زامان‌یندا یاشامیشدیر. فارسجا اۏغوز داستانلاریندا دا بیلدیریلیر کی، اینال یابقو خان تاختا چیخدیقدان سۏنرا دده قۏرقودو حضرت محمد پیغمبرین یانینا گؤتۆرموش، او دا اۏردا اسلام دین‌ینی قبول ائتمیشدیر (ب. اۏگل. تۆرک کۆلتۆرۆنۆن گِلیشمه چاغلاری. استانبول، ۱۹۸۸، ص.۶۳۸). بورادا فواد کؤپرۆلۆنۆن ده مَنقه‌بیگه سؤیکنن بیر فیکیری یاردیمیمیزا یئتیشیر. اۏ یازیر کی، قۏرقود آتا محمد پیغمبردن سۏنرا میلادی ۶۳۲-۶۳۴-جۆ ایللرده عربستانا گلمیش و بورادا اسلام دین‌ینی قبول ائتمیشدیر (فواد کؤپرۆلۆ. تۆرک ادبیّات‌یندا متصوّف‌لر، آنکارا، ۱۹۸۱). اگر بو دئییلن‌لری حقیقت کیمی

قبول ائتسک، اوْندا بیر گیزلی سوالا دا آچار تاپمیش اوْلوروق. دئملی، قوْرقود آتا ائله اصلینده حضرت اکرم ایله بیر دؤورده یاشامیشدیر (پیغمبر میلادی ۶۳۲-جی ایل ربیع الاول آیی‌نین ۱۲-ده وفات ائتمیشدیر).

عربستانا گئدنّه قدر ده اوْغوزلار آدینا «اوْغوزنامه»لر قوْشوب- دوْزن شامان- اوْزان قوْرقود آتا اسلام دین‌ینی قبول ائتدیکدن سوْنرا آرتیق شامان- اوْزان یوْخ، درویش- اوْزان اوْلاراق فعالیّت‌ینی دوام ائتدیریر. اوْلسون کی، باشینا اوْزان- درویش‌لر توْپلاییب «اوْزان طریقتی»نی یارادیر. ائله بو واختدان دا سؤزۆ گئدن کیشی «قوْرقود آتا» یوْخ، «غیب‌دن دوْرلۆ خبر سؤیله‌ین»، «بویروغو قبول ائدیلن»، «سؤزۆ توتولوب تمام ائدیلن»، «پیر»، «اوْلیا» اوجالیغینا قوْوزانیلان دده قوْرقود اوْلور. بونا گؤره ده، طبیعی اوْلاراق، اوْنون «آتا» آیاماسی یاواش- یاواش اونودولور و بونون یئرینی «دده» توتور.

بو دئییلن‌لردن ائله بیر نتیجه حاصل اوْلماسین کی، دده قوْرقود اسلام دین‌ینی قبول ائدن ایلک توْرک کیشیسیدیر. بونون بئله اوْلماسی ساریدان صحیح خبرلری گتیریب بیزه چاتدیران قایناقلار قدرینجه‌دیر. دوْغرودور، اسلام دین‌ینین کوْتلوی شکیلده قبولو ایلک اسلام توْرک دولتی کیمی تانینان قاراخانی‌لرین (۸۴۰-۱۲۱۲) آدی ایله باغلی‌دیر. شرقدن غربه دوْغرو توْرکوْستانین بؤیوک بیر اراضی‌سینی احاطه ائدن بو دؤلتین باشچیسی «المجاهد» «الرزم» لقب‌لرینی قازانمیش ساتوق بوغرا خان اؤز دولتی اوْچوْن اسلامی رسمی دین اعلان ائدیر (هجری ۳۳۳، میلادی ۹۴۴-۹۴۵) و بوندان سوْنرا «عبدالکریم» لقب‌ینی آلیر (ن.یازیچی. ایلک توْرک- اسلام دولت‌لری تاریخی، آنکارا، ۱۹۹۲، ص.۸۱؛ ف.اسداف. اوْرتا عصرلرده توْرک‌لر حاققیندا عرب قایناقلاری، باکو، «علم»، ۱۹۹۳، ص.۵). آمّا یازدیغیمیز تک، توْرکلرده آیری-آیری شخص‌لرین، قبیله، طایفالارین اسلام دین‌ینی قبول ائتمه‌لری تاریخی چوْخ- چوْخ قدیمدن و حتّی ائله مقدس پیغمبریمیزین ساغلیغی واخت‌ینداادیر. قایناقلاردان اؤیرنیریک کی حضرت محمد پیغمبرین اسلام دین‌ینی قبول ائتمیش آیریجا توْرک اوْردوسو واریمیش. حضرت شریف‌ین دِدیکلرینی یازی‌یا گتیریریک: «اولو تانری، منیم بیر اوْردوم واردیر. اوْنا "توْرک" آدینی وئردیم اوْنلاری شرقده یئرلشدیردیم. بیر قوْما قیزارسام اوْ قوْم اوْزرینه سالار، مسلط ائدرم». (محمود کاشکارلی، دیوان لغت توْرک، ۱-جی جلد، ص.۳۵۱). یئنه‌ده پیغمبریمیز دئییر: «توْرک دیلینی اؤیرنین زیرا اوْنلارین

اوزون سؤره‌جک حاکمیتی واردیر». (ه.یازیچی. خاطرلادیلان اثر، ص.۴۵). آت- طبری‌نین وئردیگی خبره گؤره، محمد پیغمبرین اسلام دینی اوغرونداکی مشهور «خندق ساواشی»ندا (۶۲۷-جی ایل) تۆرکلر ده اشتراک ائتمیشلر. ائله پیغمبرین اؤزۆ ده بو واخت بیر «تۆرک چادیری»ندا اۆتوروموش (طبری تاریخی، ۱-جی جلد، ۱۴۶۸، ص.۲۴۴۴-۲۴۴۵؛ ه.یازیچی. خاطرلادیلان اثر، ص.۱۲؛ ف.اسداف. خاطرلادیلان اثر ص.۲۱).

سؤزسۆز بو سایاق فاکتلارین سای‌ینی ایسته‌نیلن قدر آرتیرماق ممکن‌دۆر. بیزی ایسه داها چوخ «کتاب- دده قۏرقود»داکی اسلامی عنعنه‌لر دۆشۆندۆردۆیۆندن ائله بو اؤتری قیدلرله کفایت‌لنیر و اساس مطلبه کئچمه‌یی اۆستۆن توتوروق.

آرخادا دده قۏرقودون قۏرود آتا اۏلدوغو واخت‌لاردا شامانچیلیق ائتدیگینی دئمیشدیک. ایش بئله‌دیر کی، اسلام دینی‌نی قبول ائده‌نه قدر تۆرکلرده شامانچیلیق ایله یاناشی، باشقا دین‌لر- بت پرست‌لیک، مجوسی‌لیک (زردشتی‌لیک)، مانی‌لیک، مسیحی‌لیک و حتی یهودی‌لیک ده اۏلموشدور (ه.یاریچی. خاطرلادیلان اثر، ص.۱۱). بو مسئله ایله باغلی «کتابی- دده قۏرقود»دا دا دلیل‌لر چۏخدور. همین مطلب‌ین شرح‌یندن اؤنجه بیر مهم مقامی دا نظره چاتدیرماغی یارارلی ساییریق. آبیده‌ده تقدیم اۏلونان اۏغوزلارین یاشادیقلاری اراضی‌لرده ائله اۏغوزلار یاشاییرلار. بو یوردلاردا اؤزگه قبیله، طایفا، سۏنراکی کسیملرده فۏرمالاشان خالق، ملّت یۏخدور. ساده‌جه اۏلاراق بونلار مسلمان دین‌ینی قبول ائدن و ائتمه‌یَن اۏغوزلاردیر. ائله دؤیوش- ووروش دا، اساساً بونلار آراسیندا گئدیر. بو مسئله‌ده فاروق سۆمَرین فیکری بئله‌دیر: « . . . اۏغوزلارین داستانلاردا کافر کیمی تصویر ائدیلن دشمن‌لر، اۏنلارین تاریخی دشمن‌لری اۏلان قیپچاق‌لاردان باشقا هئچ کیم دیگیل‌دیر. . . قیپچاقلارین اۏغوزلاردان چۏخ سۏنرا آنجاق ۱۲-جی عصرین ایکینجی یاریسیندان اعتباراً اسلام دین‌ینی قبول ائتمَیه باشلادیقلارینی بیلیریک» (ف. سۆمر. اۏغوزلار. باکی. یازیچی: ۱۹۹۲، ص.۳۵). فکیر وئریلرسه، «کتاب- دده قۏرقود»دا چۏخ نادر، تصادفی حال‌لاردا «یاغی»، «دشمن» سؤزلرینه توش گلمک اۏلور. بورادا داها چوخ «عاصی»، «کافر» دئییملری ایشلنیر. «عاصی»، اطاعت ائتمه‌ین، «کافر» ایسه، بللی اۏلدوغو تک، عمومیّت‌له مسلمان اۏلمایانلارا، اسلام دین‌ینه اینانمایانلارا دئییلیر. بو کافرلر ده داها چۏخ یا مسیحی، یا دا

بت پرستلردیر. اؤدور کی، مسلمان اؤغوزلار ووروشدوقلاری کافر اؤغوزلارین مسیحی‌لیگه مخصوص کلیسه‌لرینی اوچوروب یئرینه مسجد تیکیرلر. ائله محض بو دئییلن آبیده‌نین اؤن بیرینجی - «سالور قازان دوستاق اؤلوب اؤغلو اوروز چیخاردیغی بؤی»دا عکس‌ینی تاپیبدیر. بورادا قازان دئدی: «کلیسانی ییخیب یئرینه مسجد یاپدیم» (ص.۱۵۵). یئنه ده ائله بو بؤیدا اؤغوز بیگ‌لری قازانی اسیرلیکدن قورتارماغا گئدیرلر. ووروشدا اؤنلار کافری اؤسته‌لگیر و کلیسه‌لرینی داغیدیب، یئرینه مسجد تیکیرلر (ص.۱۶۱).

آبیده‌ده بت پرستلرین ده نشانه‌لری واردیر. بونو یئنه ده سؤزؤن آچدیغیمیز بؤیداکی قازان خانین کافرلره مراجعت‌له دئدیکلرینده گؤرؤرؤک:

ایت کیمی گو- گو ائدن چیرکین خیرسلی[۲۴]!
بیر تؤربا سامان دؤشکلی!
یاریم کرپیج یاستیقلی!
یؤنما آغاج تانریلی!
کؤپگیم کافر! . . . (ص.۱۵۶):

یاخود، «بکیل اؤغلو آمپانین بؤیو»نو گؤزدن کئچیرک. آدینا بؤی اؤلان بو آلپ- اَمپان کافرله قارشیلاشیر. آمّا کافرین اؤزؤندن قات- قات گؤجلو اؤلدوغونو دویان بو ایگید «اوجالاردان اوجا تانری»یا اؤز توتوب اؤندان مدد دیله‌ییر. «بؤی»دان اؤخویوروق:

کافر آیدیر:

"اؤغلان، آلیندینجا تانرینا می یالواریرسان؟ سنین بیر تانرین وارسا، منیم یئتمیش *ایکی بت‌خانام وار*" دئدی.

اؤغلان آیدیر:

"یا عاصی ملعون! سؤن پؤتلریته یالواریرسان، من عالم‌لری یؤخدان وار ائدن الله‌یما سیغیندیم! (ص.۱۴۱)".

بورادا «عاصی ملعون»ون دا دئدیگی «بیر تانری» مسئله‌سی عموم‌تۆرک اینامیندا باشلیجا سجیّه داشیگیر. بئله کی، تۆرکلرده اینام، اعتقاد مسئله‌سینه حصر اۇلونموش بۆتۆن قایناقلاردا بئله بیر دگیشیلمز فکر عمومی‌لشیر: تۆرکلر هر واخت یالنیز تک، واحد الله اینامی ایله، یاشامیش، دانیشیق دعا- آلقیش آندلاریندا «بیر اۇلان الله»، «اوجا تانری»، «اولو تانری»، سؤیله‌میش و الله تعالی‌نی همیشه گؤیده، سمادا، یۆکسک‌لیکده بیلمیشدیر. ائله ایندی‌نین اؤزۆنده ده دعا زمانی، یا خود الله‌دان بیر التماس دیله‌ینده آلری یوخاری قالدیریب اۆز توتما دئدیگیمیز، همین آسکی چاغلاردان واختیمیزا گلیب چاتمیشدیر.

ائله عرب‌لر- اسلامی قوّه‌لر تۆرک ائللرینه گلدیکده تۆرکلر اۇنلارین دا یالنیز گؤیۆن- یئرین یارادیجیسی بیر اۇلان اللها ایناندیقلارینی گؤرمۆش، دویموش و بو سببدن چۆخ یئرده اعتراض‌سیز اسلام دین‌ینی قبول ائتمیشلر.

«کتاب- دده قۆرقود»داکی اۇغوزلار- تۆرکلر بیر اۇلان اللهی بۆتۆن ایشلرین رواج وئرنی بیلمیش، هر عمل‌ین اۇنون اِذنی ایله یئرینه یئتدیگینه اینانمیشلار. اۇغوزلار بیر ایشه باشلایاندا، دانیشیقلاریندا، دعا آلقیشلاریندا، حتّی قارغیشلاریندا بئله اؤزلرینین بیلدیگی تک آللاها مراجعت یۇلونو اساس سئچمیشلر: « الله الله دئمه‌گینجه ایشلر اۇنمز » (ص.۲۳)، «قادر تانری وئرمه‌گینجه آر باییماز - وارلانماز» (ص.۲۳)، « اجل وعده وئرمه‌گینجه کیمسه اؤلمز » (ص.۲۳)، «الله‌ین عنایتی، آرنلرین همتی» (ص.۶۹)، «تکبرلۆک ایله‌یَنی تانری سِومز» (ص.۲۳)، «حاق یاندیران چیراغین یانا دورسون» (ص.۳۹)، «قادر تانری سنی نامرده محتاج ائلَمه‌سین» (ص.۳۹)، «اوجا تانری دۆست اۇلوب مدد وئرسین» (ص.۳۹)، «الله وئرن اومودون اۆزۆلمه‌سین» (ص.۱۴۲،۱۱۶،۵۳)، «الله تعالی سنه بیر اۇغول وئرسین» (ص.۵۵)، «آدینی من وئردیم، یاشینی الله وئرسین» (ص.۱۲۴)، «یۆل آزسام اوموم الله» (ص.۱۳۲،۱۵۶)، «قادر سنین آلنینا قادا یازسین» (ص.۴۶)، «الله تعالی منی قارغاییب‌دیر» (ص.۵۴)، «قادر تانری آغ آلنینا قادا یازسین»، (ص.۶۱)، «دادلی جاندان آییرسین قادر سنی» (ص.۱۳۲) و سایر.

بللی اۇلدوغو اۆزره، «کتاب- دده قۆرقود» عشق، محبت رۆمانی، یعنی محبت داستانی یۆخ، داها چۆخ دؤیۆش – ووروش صحنه‌لرینی عکس ائتدیرن قهرمان‌لیق ائپۆسودور. بو دا حقیقتدیر کی، آرخادا دئدیگیمیز تک، اۇغوز سرحدلرینده، یا خود دا آز

قالا اۇنلارلا بیر اراضی‌ده یاشایان و همیشه، هر یئرده «کافر»، «عاصی» آدلاندیریلانلارلا جنگ ائپۆسون عمومی سۆژتینده[۲۵] آپاریجیلیق تشکیل ائدیر. بئله کی، ائپوسداکی اۇن‌ایکی بۆیون سکّیزینده اۇغوز بیگ‌لرینین، شانلی آلپلارین اۆزلشدیکلری، جنگ-جدالا چیخدیقلاری کیمسه‌لر ائله بو «کافر»لر، «عاصی»لردیر. بو سکّیز بۆیون سکّیزینده ده اۇغوزلار بیر اۇلان تانرینین حمایه‌سینه سیغیناراق، اۇندان یاردیم دیلَمکله سۆزۆ گئدنلره اۆستۆن گلیرلر.

«کتاب- دده قۇرقود»دا بیر اۇلان اللها «اۇستۆمۆزده الله»، «قادر»، «حاقّ تانری»، «یارادان قادر تانری»، «یارادان الله»، «اوجالاردان اوجا»، «یۇخدان وار ائدن الله»، «پادشاه‌لار پادشاهی»، «عزیز»، «جبّار»، «ستّار»، «احد»، «صمد»، «اولو»، «جۆمردلر جۆمردی» و باشقا آدلارلا مراجعت اۇلونور.

اۇغوزلارین بیر اۇلان اللهی تدریجاً اسلامی استقامت‌ده ده قاورامالاری آبیده‌ده دَلی دۆمرولون، بکیل اۇغلو اَمرانین دیلیندن سۆیلَنیلمیش، آز قالا اۆست – اۆسته دۆشن پۆئتیک اۇرنکلرده (ص.۹۹، ۱۴۱)، ائله‌جه ده قازلیق قوجا اۇغلو یئینَگین دئدیکلرینده بئله تصویر اۇلونموشدور:

اوجالاردان اوجاسان، اوجا تانریم!
کیمسه بیلمز نئجه‌سن، گۆکلو تانریم!
سن آنادان دۆغمادین،
سن آتادان اۇلمادین،
کیمسه رزقین یئمه‌دین،
کیمسه‌یه گۆج ائتمه‌دین،
قامو یئرده احدسن،
الله صمدسن،
. . . اولولوغا حدّین یۇخ.
سنین بۆیون قدّین یۇخ.
یا جسم ایله جدّین یۇخ.
اوردوغون اولیتمایان، اولو تانری!

باسدیغین بلیرتمه‌ین بللی تانری!
گؤتۆردۆیۆن گؤیه یئتیرن گؤرکلۆ تانری!
قاقدیغین قهر ائدن قهّار تانری! (ص. ۱۲۱، ۱۲۲)

اولو الله‌ین «کتاب- دده قۏرقود»داکی آدلارینین، دئمک اۏلار کی، اکثریّتی اسلامین مقدس کتابی، ائله آبیده‌ده ده «یازیلیب- دۆزۆلۆب گؤیدن ائندی تانری علمی» آدلاندیریلان، وحی یۏلو ایله محمد پیغمبر علیه‌السلاما یئتیشن عثمان بن عفان طرفیندن کتاب حالینا سالینمیش «قرآن کریم»دن گؤتۆرۆلمۆشدۆر. دئیک کی، بؤیۆک قۏرقودشناس اۏرخان شایق گؤکیایین دا دقّت‌یندن یایینمامیشدیر. اۏ، «دده قۏرقود داستانیندا اسلامی عنصرلر» («تۆرک دیلّی آراشدیرمالاری ایللیگی مجلّه‌سی»، آنکارا، ۱۹۷۱، ص.۶۱-۸۲) آدلی چۏخ دَیرلی یازیسیندا بو حاقدا آیریجا معلومات وئرمیشدیر. همین یازی‌یا مراجعت یۏلو ایله مطلبی بیر قدر ده گئنیش اۏلاراق آچیقلاماغی یارارلی بیلیرم.

«کتاب- دده قۏرقود»و اۏخودوقجا بورادا الله‌ین «قادر» آدینین داها تئز- تئز دئییلدیگی مشاهده اۏلونور. «اولو تانریدان حاجت دیله‌دی» (ص.۹۲)، «یا قادر الله، بیرلیگین، وارلیغین، حقی‌چۆن» (ص.۹۶)، «قادر، قۏرسا، یاپام، چیخام» (ص.۱۰۷)، «قادر قۏرسا، باشین کَسم» (ص.۱۰۷)، «قادر تانری یۏل وئرمیش» (ص.۱۴۵) و سایر.

آبیده‌ده الله‌ین «قدرت و قوّت صاحبی» معناسیندا اۏلان «قادر» آدینا «قرآن کریم»ده بئله توش اۏلوروق: «الله معجزه ائتمه‌یه قادردیر» («الانعام» سوره‌سی آیه ۳۷)، «مگر اۏلدۆکدن سۏنرا بیر داها دیریلَجکلرینی انکار ائدنلر گؤیلری و یئری یۏخدان خلق ائدن الله‌ین اۏنلاری یاراتماغا قادر اۏلدوغونو گؤرمۆرلرمی؟» («الاسرا» سوره‌سی، آیه ۹۹)، «مگر گؤیلری و یئرلری یارادان بیر داها اۏنلار کیمی‌سینی یاراتماغا قادر دئیل‌می؟!» («یاس سوره‌سی، آیه ۸۱»)، «اۏ اۏلۆلری دیریتمه‌یه قادر دئیل‌می؟» («القیامت» سوره‌سی، آیه ۴۰)، «حقیقتاً الله انسانی اۏلندن سۏنرا یئنیدن دیریلتمَیه قادردیر» («الطارق» سوره‌سی، آیه ۸) و سایر.

الله‌ین «جبّار» (مطلق غالب)، «ستّار» (عیب‌لری اۏرتن، عیب‌لری گیزلَتن) آدلاری ایله آبیده‌ده بو شکیل‌ده تقدیم اۏلونور:

دائم دؤران جبار تانری!
باقی قالان ستار تانری! (ص.۹۹)

بوراداکی «جبّارا» بیز قرآن‌ین «الحشر» سوره‌سینین ۲۳-جو آیه‌سینده توش اؤلوروق. بو سؤزۆ گئدن آیه‌ده الله‌ین «عزیز» آدی دا خاطرلانیر. تأسف‌لر اولسون کی، ضیا بنیاداف و و.ممدعلی‌یف‌ین ترجمه‌لرینده نشر اؤلونموش «قرآن»دا دا، ن.قاسم‌اوْغلونون قرآن‌ین «قرآن‌ین آذربایجان دیلی‌نه آچیقلاماسی»ندا دا همین سوره‌نین همین آیه‌سینده‌کی «عزیز»، «جبّار» نَدنسه خصوصی آد تک یوْخدور. مراجعت ائتدیگیمیز قرآن‌ین تؤرکجه ترجمه‌سینده «عزیز»، «جبّار» آدلاری بئله اؤلونموش‌دور: «اوْ، ائله الله کی، اوْندان باشقا الله یوْخدور. . . مقدّس‌دیر، سالاماتا چاتدیراندیر، امنیّت وئرندیر. گؤرۆب گؤتؤرَندیر. عزیزدیر، جبّاردیر..» («الحشر» سوره‌سی آیه ۲۳).

«بۆتۆن وارلیغین مطلق حاکمی و صاحبی» آنلامیندا اوْلان الله‌ین «کتاب-دده قوْرقود»داکی «قهّار» (ص.۱۲۲) آدی دا قرآن‌دان گؤتۆرۆلمۆشدۆر (ابراهیم سوره‌سی، آیه ۴۸، یوسف سوره‌سی، آیه ۳۹).

آبیده‌نین «قانلی قوجا اوْغلو قانتورالی بوْیو»ندا قانتورالی سئلجان خاتونو یالنیز بیر شرط ایله آلیب آپارا بیلر کی، قوْغان آصلانا، قارا بوغا و قارا بوغرایا اۆستۆن گَله بیلسین. اوْ، قوْغان آصلانلا آلی‌یالین ووروشمالی اؤلدو. اؤدور کی، اۆمیدینی اللها باغلایان بو ایگید بئله دئییر: «سانا سیغیندیم جومردلر جومردی غنی تانری، مدد» (ص.۱۱۰). بوراداکی «غنی» الله‌ین هر ایشدن خبردار اوْلماسینی بیلدیرن آدیدیر کی، قرآن کریمین چوْخ سوره‌لرینده (البقره سوره‌سی، آیه ۲۶۳،۲۷۶؛ آل عمران سوره‌سی، آیه ۶۳؛ العنکبوت سوره‌سی، آیه ۶؛ لقمان سوره‌سی، آیه ۱۲، ۱۶؛ الممتحنه سوره‌سی، آیه ۶ و سایر.) محض ائله بو آددان دا سؤز گئدیر.

آبیده‌ده‌کی اللها مخصوص «احد»، «صمد»، آدلاری دا قرآن‌داندیر و بو باره‌ده ایرَلیده دانیشاجاییق.

«کتاب- دده قوْرقود»داکی پوْئتیک اؤرنکلرین بیرینده بئله مصراع واردیر: «هجاسیلا دوْز اوْخونسا یاسین گؤرکلو» (ص.۲۵). بورادا بیر ایکی مسئله‌نی وورغولاماق ایسته‌ییریک. بیرینجی‌سی قرآن‌ین غلط، یالنیش اوْخونماسی باغیشلانماز گناه‌لار سیراسیندا ساییلیر. دئملی اوْغوزلولار بوندان خبردار اوْلدوقلاری اوْچوْن همین شرطی بیر طلب اوْلاراق «هجاسیلا دوْز اوْخونسا» شکلی ایله اوْزه چَکیرلر. ایکینجیسی نئجه اوْلور کی، قرآن‌ین یوْز اون دوْرد سوره‌سیندن اساسا اوْتوز آلتینجی- یاسین سوره‌سی خصوصی اوْلاراق قاباردیلیر؟ بو یوْنوْ قَدرینجه آنلاماق اوْچوْن پیغمبره عاید ائدیلن بعضی حدیث‌لری، قایناقلارا مراجعت یوْلو ایله، خاطرلاتماق یقین کی، بیزی اوزون اوزادی دانیشیقدان قورتاریر. امّا اوّلجه گلین طریقت‌یندن آسیلی اوْلمایاراق، بوْتوْن دنیا مسلمان‌لاری اوْچوْن بیر اوْلان الله‌دان سونرا اَن مقدس شخصیّت‌دن، آبیده‌نین مقدمه‌سینده «تانری دوْستو، دین سروری» آدلاندیریلان حضرت محمد مصطفی سلام الله علیه و آله‌ین «کتاب- دده قوْرقود»داکی موقع‌ینی گؤزدن کئچیرک.

بللی اوْلدوغو اوْزره، الله تعالی بوْتوْن پیغمبرلره اوْنلارین اوْز آدلاری ایله خطاب ائتدیگی حالدا، اسلام دین‌ینی یئر اوْزوْنده یارادان اوْلاراق گؤندردیگی حضرت محمد مصطفی‌یا «حبیبیم» (سئوگیلیم)- دئیه مراجعت ائتمیشدیر («حضرت محمد حیاتی» ص.۷). یئنه قرآن کریم‌ده پیغمبرله باغلی الله تعالی بویورموشدور کی: «سنی عالم‌لره رحمت اوْلاراق گؤندردیک. سن تکجه انسانلار دئییل، عینی زاماندا جن‌لره ده پیغمر گؤندَریلمیسن. بوْتوْن عالم‌لر اهلی، اوْ جمله‌دن گؤیده‌کی ملک‌لر، یئرده‌کی انسان‌لار و جن‌لر سنین وجودون ایله شرفه نائل اوْلورلار. سنین سایه‌نده گناه کارلارا محلت وئریلمیش، حتی سنی انکار ائدنلرین بئله جزاسی قیامته قدر تأخیره سالینمیشدیر. مؤمن‌لر ایسه سنه ایمان گَتیرمک ایله دنیادا بؤیوْک ثواب قازانیب، آخرت‌ده یوْکسک درجه‌لره، ابدی سعادته نائل اوْلاجاقلار» (الانبیا سورەسی، آیه ۱۰۷).

ائله «کتاب- دده قوْرقود»داکی اوْغوز ائللری ده اسلامی قبول ائدیب رسول علیه السلاما ایمان گَتیردیگی اوْچوْندور کی، بوْتوْن عمل‌لرینده الله‌دان سوْنرا محض بو مقدس شخصه اینانیرلار. آبیده‌نین اوْن ایکی بوْیوندان اوْن‌بیرینین سوْنوندا دعالار «گناه‌ینیزی آدی گؤرکلوْ محمد مصطفی اوْزوْ سوْیونا باغیشلاسین»، «گناه‌لارینیزی قادر تانری آدی گؤرکلوْ محمده باغیشلاسین»، «گناه‌لارینیزی محمد مصطفی‌یا

باغیشلاسین»، «گناه‌لارینیزی محمد مصطفی حرمت‌ینه باغیشلاسین» ایله بیتیر. بوندان ساوایی، اۊغوز بیگلری کافرلرله ووروش مقام‌لاریندا دا دؤیۆشه آتیلمازدان اۆنجه اسلامی آیین‌لر اجرا ائدیر، پیغمبری خاطرلاییرلار. «بامسی بئیرک» بۆیوندا کافرلرین اَلیندن خلاص اۊلان بئیرک یوردا قاییدینجا بیلدیریر کی، اسیرلیکده قالمیش یۆلداشلارینی قورتارماغا گئدیر. بیگلر هامیلیقلا بئیرَیه قۊشولورلار. «بۆی»دا دئییلیر: «قالین اۊغوز بیگلری آتلاندیلار. بایبورد حصارینا چاپار یئتدیلر. کافرلر دخی بونلاری قارشیلادیلار. قالان اۊغوز بیگلری عاری سودان آبدست آلیدیلار. آغ آلینلارینی یئره قۊیدولار. ایکی رکعت نماز قیلدیلار. آدی گۆرکلۆ محمدی یادا گَتیردیلر» (ص.۷۶). بو اۆرنکدَکی سؤزۆ گئدن نمازدان ایرَلیده دانیشاجاغیق.

آبیده‌نین ایکینجی بۆیوندا ایسه محض یئنه ده ائله بئله بیر مقامدا یعنی ووروش آنیندا، «آدی گۆرکلۆ محمده صلوات گَتیردیلر» دئییلیر (ص.۵۲). «صلوات» ایسه اللها پیغمبر اۆچۆن مراجعت اۊلونان دعالار سیراسیندادیر. دئیک کی، «صلوات» ایله یاناشی عمومیّت‌له بۆیلارین سۊنلاریندا‌کی دعالاردا «آمین»ده تئز- تئز تکرار اۊلونور. بو دا «یا الله آرزولارین یئرینه یئتمه‌سینه اۆزۆن کۆمک اۊل» آنلامیندادیر. ائله «کتاب- دده قۊرقود»داکی «اسم اعظم» دعاسی دا بیر باشا اوجا تانری‌یا سیغینما، اۊندان حاجت دیلَمه، مرحمت اوما ایله باغلیدیر. بیر آز دا مسئله‌نی دقیق‌لشدیرسک، بیلمَلیگیک کی، «اسم اعظم» الله‌ین گیزلی آدلاریندانديیر (اۊرخان شائق. خاطرلانان یازیجی، ص.۷۱). «بامسی بئیرک» بۆیوندا ائلچیلیکه گَلمیش دده قۊرقودو قیزین قارداشی دَلی قارچار «عملی آزمیش، فعلی دؤنمۆش، قادر الله آغ آلدینا قادا یازمیش» ساییر و قیلینجینی آلینه آلیب اۊنون اۆستۆنه شیغیگیر. یئرین دارلیغی دده قۊرقودو چتینلیگه سالیر. اۊدور کی، اۊ اللها سیغینیب اسم اعظم دعاسی اۊخویور و دَلی قیرجار «چالارسان آلین قوروسون!» - دئییر. بو دعانین تأثیریندن دۊغان نتیجه بئله یازیلیر: «حاقّ تانری‌نین بویوردوغو ایله دَلی قارچارین آلی یوخاریدا آسیلی قالیر. زیرا دده قۊرقود بیلایت ایستّی ایدی. دیلگی قبول اۊلدو» (ص.۶۲).

اۊغوز ائللرینده کافرلرله ووروش چۊخ واخت ائله دۊغرودان — دۊغرویا اسلام دینی و بو دین‌ین سروری محمد پیغمبر اوغروندادیر. «بکیل اۊغلو آمراه» داستانیندا بَکیلین آتدان ییخیلیب آیاغینی سیندیردیغینی ائشیدن کافرلر اۊنون اۆستۆنه هجوما

حاضرلاشیرلار. بَکیر، اوْغلو آمراها دئییر کی، گئدیب باياندير خاندان، قازان بیگدن کؤمک ایسته‌سین آمراه ایسه جواب اوْلاراق بیلدیریر کی، کؤمگه هئچ بیر احتیاج یوْخدور.

آلا گؤزلۆ اوْچ یۆز ییگیدین مانا وئرگیل یوْلداشلیغا،
دین، محمد یوْلوندا دوْرۆشگیم سنین اوْچۆن (ص.۱۳۹)

یاخود، آبیده‌نین اوْن بیرینجی بوْیوندا، اسیر دۆشموْش قازانی کافرلر اؤزلرینه طرف چکیب اوْغوزا قارشی قویماق ایستَییرلر. قازان خان ایسه بو تکلیفدن امتنا ائدیر و اؤزۆنۆ «محمدین دینی عشقینه قیلینج ووران» آدلاندیریر. دئمَلی اسلام دینی یوْلوندا ووروشان قازان، سؤزسۆز کافرلرین طرفینه کئچه بیلمز.

«کتاب– دده قوْرقود»دا پیغمبرین آدی حتّی عالم‌لرین یارادیجیسی اوْلان الله‌ین آدی ایله قوشا چکیلیر و هر بیر ایشین محض اوْنلارین راضی‌لیغی ایله باشا گَلجَگینه اینانیرلار. یئنه ده ائله دده قوْرقود ائلچیلیگه گئدَنده، یاخود قانتورالی سئلجانی حلال‌لیغا آلماق ایستَیَنده اوْنلارین هر ایکیسنده، سؤزسوز کی آیریلیقدا نه اوْچۆن گَلمَلرینین سببی سوْروشولور. اوْنلاردا مقصدلرینی بیلدیریر و بونو «الله‌ین بویوروغو، پیغمبرین قوْلو ایله» ائتدیکلرینی سؤیلَگیرلر.

حضرت محمد (ص) حاقّیندا بو اؤتری قیدلردن سوْنرا قاییدیریق «یاس» ایله باغلی مطلبه. پیغمبر بویورموشدور کی، «قرآن‌دا بیر سوره واردیر و اوْ الله‌ین درگاه‌یندا چوْخ یوْکسک دَیرلَندیریلمَکده‌دیر. همین سوره‌نی اوْخویان کیمسه ده همیشه شرافتلی ساییلیر. بو «یاس» سوره‌سیدیر». یئنه ده ائله حضرت بویورموشدور کی: «هر شیئین بیر قلبی واردیر. قرآن‌ین دا قلبی «یاس»دیر». تک بیر «یاس» سوره‌سینی اوْخویان هر بیر شخص اوْچۆن الله اوْن دفعه بوْتۆن قرآنی اوْخوماق ثوابی یازیر. بیر حدیث‌ده ده دئییلیر: اوْ شخص کی جمعه گۆنۆ آتا آناسینین قبرلرینی زیارت ائدیب، اوْنلار اوْچۆن یاس اوْخویارسا، بو مقامدا «یاس»ین هر حرفی (هجالامایا گؤره «یاس» سوره‌سینده اوْچ مین حرف واردیر) مین حرف ساییندا ثواب گَتیرَر (اوْرخان شایق. خاطرلانان یازی، ص.۶۵-۶۶).

بیز آرخادا وصفینده قازلیق قوْجا اوْغلو یئنگین دیلیندن الله‌ین وصفینه عاید بیر پوْئتیک پارچاسینی اؤرنک گتیرمیشدیک. مسئله بوراسیندادیرکی، همین شعر بوْتؤولوْکله قرآن‌ین ۱۱۲-جی الاخلاص سوره‌سیندَکی دؤرد آیه‌نین دؤردوْندن ده فایدالانماقلا قوْشولوب – دوْزوْلموْشدوْر. مثال‌لاری توتوشدوراراق قرآن‌ین سؤزوْ گئدن سوره‌سینین بیرینجی و ایکینجی آیه‌سی بئله‌دیر: «قل هو الله احد؛ الله صمد» (ترجمه‌سی: اوْ الله بیردیر؛ هئچ بیر شریکی یوْخدور). الله هئچ کَسه، هئچ نَیه محتاج دئییلدیر. اوْ اَزلی و ابدی‌دیر).

«کتاب– دده قوْرقود»دا دا بو عیناً بئله‌دیر:

قامو یئرده احدسن

الله صَمدسن! (ص.۱۲۲)

سوره‌نین سوْنراکی ایکی آیه‌سی بئله‌دیر: «لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفواً احد» (ترجمه‌سی: اوْ، نه دوْغموش و نه دوْغولموشدورا! . . . اوْنون هئچ بیر تایی – برابری، بَنزری یوْخدور). «بوْی»داکی شعرین آیری – آیری مصراع‌لاریندا بو فکیر بئله سَپَلَنمیشدیر: «سن آنادان دوْغمادین. سن آتادان اوْلمادین. کیمسه بیلمز نئجه‌سن. سنین بوْیون قدّین یوْخ. یا جسم ایله جدّین یوْخ» (ص.۱۲۲).

«سالور قازانین ائوی یاغمالاندیغی بوْی»دا کافرلر قازانین اسیر آپاردیقلاری خانمی ایله – بوْیو اوزون بورلا خاتون‌لا «سیغراق سوْرمَک» ایستَییرلر آمّا قیرخ بیگ قیزلاری آراسیندا اوْنو تانییا بیلمیرلر. ایشی بئله گؤرن کافرلر قرارا گلیرلر: «قازان اوْغلو اوْغوزو حبس‌دن چیخارین، بوغازیندان اوْرغانلا آسین، ایکی دالیندان چَنگَله سانجین، قییما قییما آغ اَتیندن کسین، قارا قوْوورما ائدیب قیرخ بیگ قیزینا ایلَتین، هر کیم یئدی اوْ دئییل، هر کیم یئمَدی اوْ قازان خاتونودور، چَکین دوْشَگیمیزه گتیرَلیم، سیغراق سوْرَلیم» (ص.۴۸).

کافرلرین بو پیس نیّت‌لری ایله باغلی آنانین اوْغلونا: «سنین اَتیندن یئیه‌گیم‌می؟ یوْخسا ساسی دینلی کافرین دوْشَگینه گیرَییم می؟ آغان قازانین ناموسونو سیندیراییم می؟» - مراجعتِینه جواب اوْلاراق اوْغول یعنی اوروز دئییرکی، «آنا حاقّی

تانری حاقّی دئییلمَسَیدی قالخیبانی یئریمدن دورایدیم. یاخانلا بوغازیندان توتایدیم. قابا اؤنجه آلتیما سالایدیم. آغ اؤزؤنؤ قارا یئره تَپّیدیم. آغزینا بورنوندان قان شوْرلادایدیم، جان دادیسین سنه گؤستَرَیدیم» (ص. ۴۸). و سوْنرا یئنه ده اوروز آناسینا تاپشیریر کی، اوْ، قوْوورمادان باشقالاریندان دا چوْخ یئسین. تَکی کافرلر اوْنو تانیگیب قازانین آتاسینین ناموسونو لکه‌لمَسینلر.

اؤرنکدَکی معنوی مقاملاری تحلیل ائتمک نیّت‌ینده دئییلیک و بونا امکانیمیز دا یوْخدور. بورادا بیزی ماراقلاندیران داها چوْخ «آتا حاقّی، تانری حاقّی» دئییمیدیر. بو دئییمین اؤزؤنده داشیدیغی معنا قیداسینی قرآن‌دان آلمیشدیر. بئله کی، قرآن کریم‌ده الله آنا ایله آتانی اؤزؤنه برابر توتور و مصلحت بیلیر کی، اوْنا شوْکر ائدن عینی سَویّه‌ده آنا – آتایا دا شکر ائتمَلیدیر. بیزیم بو آچیقلامامیز لقمان سوره‌سینین ۱۴-جو آیه‌سینده اوْلدوقجا عبرت‌آمیز شکیلده‌دیر: «بیز انسانا آتا – آناسینا یاخشیلیق ائتمَیی، والدین‌ینه یاخشی باخماغی، اوْنلارلا گؤزل داورانماغی توصیه ائتدیک. آناسی اوْنو بطن‌ینده چوْخ ضعیف بیر حالدا داشیمیشدیر. اوشاغین سوْددن کسیلمَسی ایسه ایکی ایل عرضینده اوْلور. بیز انسانلارا بوبروروق: «منه و آتا آنانا شکر ائت. آخر دؤنؤش منده‌دیر». یئنه‌ده ائله همین سوره‌نین نوبتی ۱۵-جی آیه‌سینده دئییلیر: «. . دنیا ایشلرینده اوْنلارلا (آتا-آنا ایله – ب.ع.) گؤزل کئچین. اوْنلارا اطاعت ائت».

«کتاب– دده قوْرقود»دا موسا پیغمبرین ده آدی واردیر. اوْ، آبیده‌نین ایکینجی بوْیونداکی بیر شعرده بئله خاطرلانیر: «موسایا کلیم‌ین عصاصی آغاج» (ص.۴۹). بو آدداکی اوْغوزلارا بللی اولان «کلیم»، داها بوْتوْو حالدا دئییلسه «کلیم الله» موسا پیغمبرین لقب‌یدیر و معناسی «الله ایله دانیشان» دئمَکدیر. («عرب و فارس سؤزلری لغتی»، ب.آذرب. ای.آ نشریّاتی، ۱۹۶۷، ص.۲۷۹).

قرآن‌ین النسا سوره‌سینده موسی پیغمبرین «کلیم الله»لیغی حاقّیندا آیریجا آیه واردیر. بو سوره‌نین ۱۶۳-جؤ آیه‌سینده نوحا، ابراهیمه، اسماعیله، اسحاقا، یعقوبا و اوْنون اؤلادلارینا عیسایا، ایّوبا، یونوسا، هارونا، سلیمانا الله تعالی‌نین وحی گؤندَردیگیندن سؤز آچیلیر و بوندان سوْنراکی ۱۶۴-جؤ آیه‌ده ایسه بئله دئییلیر «. . الله موسی ایله سؤزله (آرادا هئچ بیر واسطه اوْلمادان) دانیشدی».

دئمَلی، قرآن‌داکی بو آیه ده «کتاب– دده قوْرقود» بؤیلاریندان تانیدیلانلارا بللی اوْلدوغو اوْچوْن موسی پیغمبری آبیده‌ده «کلیم الله» لقبی ایله تقدیم ائتمیشدیر.

اؤرنکده موسی پیغمبرین عصاسیندان دا سوْز گئتدیگینین شاهدی اوْلدوق. بو «عصا» ایله باغلی قرآن‌ین الاعراف سوره‌سینده آیریجا خبر واردیر. بورادا دئییلیر کی، الله فرعون و اوْنون اعیانلارینی حق یوْلونا دعوت ائتمک اوْچوْن موسی‌نی پیغمبر اوْلاراق گؤندَریر (الاعراف سوره‌سی، آیه ۱۰۳). فرعون ایسه موسی‌نین پیغمبرلیگینه اینانماییب دئییر: «اگر معجره ایله گلمیسن‌سه و دوْغرو دانیشانلاردانسان‌سا، اوْنو گَتیر گؤستر» (الاعراف، آیه ۱۰۶). «فرعون بونو دئین کیمی موسی عصاسینی یئره آتدی و اوْ، درحال هامینین گؤزوْنه آشکار گؤروْنَن اژدها اوْلدو» (الاعراف، آیه ۱۰۷). فرعون و اوْنون طایفاسینداکی اعیان‌لار بو معجزه‌نی سحربازلیق سایبر، آللری چاتدیغی یئرلردَکی هاندا بیر سحربازلاری بورایا دعوت ائله‌ییرلر (الاعراف، آیه ۱۰۹، ۱۱۲). بو سحربازلارلا موسی پیغمبر آراسیندا بئله بیر دیالوْق اوْلور:

سحربازلار دئدیلر – یا موسی! یا سن اوّلده عصانی یئره آت، یا دا بیز آلیمیزدَکی‌لری آتاق.

موسی: - سیز آتین! – دئدی. اوْنلار آللریندَکی‌لری و عصالاری یئره آتدیقدا، آداملارین گؤزلرینی باغلاییب اوْنلاری قوْرخوتدولار و بؤیوْک بیر سحر گؤستَردیلر (الاعراف، آیه ۱۱۵-۱۱۶).

خاطرلانان سوره‌نین نوبتی آیه‌سینده بیلدیریلیر: «بیز ده موسی‌یا: عصانی توللا!» - دئیه وحی ائتدیک. بیر ده باخیب گؤردوْلرکی، عصا اوْنلارین اویدوروب دوْزَلتدیکلری بوْتوْن شیئ‌لری اودوب.

موسی پیغمبرین سوْزوْ گئدن عصانی آلده ائتمَسی ایله باغلی دا قایناقلاردا، خصوصاً حدیث‌لرده ماراقلی خبرلر آز دئییل. بئله حدیث‌لردن بیرینده دئییلیرکی، شعیب پیغمبرین قوْیونلارینی اوْتاران موسی ائله بو پیغمبرین قیزی ایله ده ائولَنیر. دئیک کی، شعیب ده الله طرفیندن تعیین اوْلونموش پیغمیرلردندیر. اوْ، مخصوص اوْلدوغو مَدیَن طایفاسینی اللهی تانیماغا چاغیرانلاردان‌دیر. قرآن‌دا ائله بئله ده دئییلیر: «شعیب اوْنلارا (مدین‌لره ب-ع) بئله دئدی : "ای جماعتیم، اللها عبادت ائدین. سیزین اوْندان باشقا هئچ بیر تانری‌نیز یوْخدور" (الاعراف، آیه ۸۵)».

بیز بیر واخت

آدم آتا گَلنده،
موسی چوْبان اوْلاندا،

ائله‌جه ده

نَنم آ قیزیل قوْیون،
یوْللارا دوْزوْل قوْیون،
شوقاییبدان قالمیسان،
قالاسان یوْز ایل قوْیون —

سایاچی نغمه‌لرینه سؤیکَنَرک بو قناعته گَلمیشدیک کی، بوراداکی «شوقایب» بلاواسطه اسلامدان اؤنجه یاشامیش «شو» داستانی ایله باغلیدیر. بللی اوْلدوغو اوْزره، شو میلاددان قاباق دؤردوْنجو یوْز ایللیکده یاشامیش و توْرک طایفالاریندان اوْلان «قای»ین حکمداری ایمیش. «قای» ایسه اوْ طایفادیر کی، «کتاب- دده قوْرقود»ون لاپ ایلک صحیفه‌لرینده بو حاقدا بئله دئییلیر: «آخر زاماندا خانلیق گئری قایی‌یا دگه، کیمسه آللریندن آلمایا، آخر اوْلوب قیامت قوْپونجا». یعنی نه طوْور اوْلورسا اوْلسون، سوْن اوْلان حاکمیّت قایی طایفاسینین آلینده قالاجاق و بونو دا بیلمَلیگیک کی، اسکندر ذوْلقرنین توْرکوْستانا قوْشون یئریتدیگی واخت توْرک اوْردولارینا همین بو شو باشچیلیق ائتمیشدیر (جواد هیئت. آذربایجان شفاهی خالق ادبیّاتی، آذرنشر نشریاتی، ۱۹۹۰، ص.۴۱). چوخ احتمال کی، شعیب شونون قرآن‌داکی پروْتوتیپیدیر[۲۶].

موسی علیه‌السلام شعیب پیغمبرین قیزی ایله ائولندیکدن سوْنرا قوْیونلاری دوْلاندیرماق اوْچوْن اوْندان بیر چوْماق ایستَییر. قیز ایسه اوْنا دئییر کی، آتاسینین ساراییندا چوخلو عصالار واردیر، گیر اوْنلاردان بیریسینی گؤتوْر. موسی قیزین نشان وئردیگی یئرده چوْخلو پیغمبر عصالارینین اوْلدوغونو گؤروْر. اوْ، بورادا ایکی رکعت حاجت نمازی قیلیر و قیزیل رنگه چالان بیر عصانی گؤتوْروْر. شعیب گلیب چیخیر و

کۆرَکَنینه بیلدیریر کی، آلینده‌کی عصا جنّت آغاجلاریندانداندیر (اۆرخان شایق، خاطرلانان یازی، ص.۷۷). دئملی، حاجت نمازیندان سۆنرا الله‌ین راضیلیغی ایله موسی پیغمبرین آلده ائتدیگی بئله عصا ایله اۆنون معجزه گۆسترە بیلمَسی طبیعیدیر. ائله «کتاب- دده قۆرقود»دا دا داستانچی بو مسئله‌لردن خبردار اۆلدوغو اۆچۆن سۆزۆن آچدیغیمیز عصانی خصوصی اۆلاراق نظره چاتدیرمیشدیر.

بورادا موسی علیه السلام‌ین عصاصی و فرعۆن ایله باغلی بیر مسئله‌دن ده دانیشماغی واجب ساییریق. دۆغرودور «کتاب- دده قۆرقود»دا فرعۆنون آدی چَکیلمیر. آمّا آبیده‌ده بیر باشا اۆنونلا باغلی احوالاتین اۆلماسی شک‌سیزدیر. ائیۆسون اۆن بیرینجی بۆیوندا قازان خانی اسیر ساخلایان کافرلر اۆندان اۆزلَرینین اۆیۆلمَسینی ایستَییرلر. سۆزسۆز کی، قازان خان کافرلری اۆیمۆر و بو آندا اۆنون دئدیکلری سیراسیندا بئله بیر مصراع دا واردیر: «تانری منم - دئیه سو دیبیندن چاغریشار عاصی‌لری» (ص. ۱۵۵). بو مصراعدا گئدن فکر «قرآن کریم»ین «طه» (آیه ۷۷-۷۸)، «القصاص» (آیه ۳۸-۴۰)، «العنکبوت» (آیه ۴۰)، «الشعرا» (آیه ۱۱-۶۶)، «المومن» (آیه ۲۳-۴۶)، «الزخرف» (آیه ۴۶-۵۵)، «الدخان» (آیه ۱۷-۲۵)، «الذاریات» (آیه ۳۸-۴۰)، «المزمل» (آیه ۱۵-۱۶)، «النازعات» (آیه ۱۶-۲۵) و سایر سوره‌لرینده اۆز عکسینی تاپیب. بو سوره‌لرده‌کی آیه‌لرده بیلدیریلیر کی، مصر حکمداری فرعۆن اۆزۆنۆ الله ساییر. اۆ تابعلیگینده اۆلانلارا مراجعتله دئییر: «ای اعیانلار! من سیزین اۆچۆن اۆزۆمدن باشقا بیر تانری‌نین اۆلدوغونو بیلمیرم» (القصاص، آیه ۳۸)، «من سیزین اَن اوجا ربّینیزم» (النازعات، آیه ۲۵). اۆ، موسانین پیغمبرلیگینه و معجزه‌لرینه اینانانلارا، ائلَجه ده موسی‌نین اۆزونه عذابلی جزا، ایشکنجه وئرَجَگینی، اۆنلاری داش‌قالاق ائدَجَگینی اعلان ائدیر. الله‌ین وحی ایله موسی طرفدارلارینی باشینا توپلاییب گئجه‌ایکن یولا چیخیرلار. فرعۆن اۆردوسو ایله اۆنلاری تعقیب ائدیر. گَلیب دَنیز (الدخان سوره‌سینین ۲۴-جۆ آیه‌سینده نیل یازیر) کنارینا یئتیشدیکده موسی پیغمبر یئنه ده الله‌ین گۆندَردیگی وحیه قولاق آسیر و عصانی سویا وورور. سو ایکی یئره آیریلیر، قورو یۆل آچیلیر. موسی اۆز باشینا توپلاشانلارلا بو یۆلدان ساغ سالامات کئچیردیر. موسایا یئنه وحی گَلیر. همین وحی قرآن‌دا بئله‌دیر. «دنیزی ده آچیق و ساکت بوراخ. دریایی- نیل چایینی کئچدیکدن سۆنرا عصانی سویا ووروب، اۆرادا آچیلمیش یۆللاری باغلاما. قوی فرعۆن و قۆشونو دریایا یۆللار آچیلدیغینی گۆرۆب

اؤرا گیرسینلر. دالیسی ایله ایشین اؤلماسین. اؤنلار سویا غرق اؤلاجاق عسگرلردیر» (الدخان، آیه ۲۴). دؤغرودان دا، فرعؤن اؤردوسو ایله بورادان کئچَنده سو قؤووشوب. بئله‌لیکله، «الله منم!» - دئیَن فرعؤن و اؤنون عاصی آداملاری سو آلتیندا چیغیریشا - چیغیریشا بؤغولوب محو اؤلورلار.

گؤرؤندؤیو تک، قرآن‌دا اؤلان بو احوالات نئجه وارسا، ائلَجه ده گَلیب «کتاب- دده قؤرقود»دان خاطرلاتدیغیمیز مصراع‌یا دؤشمؤشدؤر.

بللی اؤلدوغو اؤزره، اسلام دینی‌نین بؤنؤوره‌سی، دایاغی، ائلَجه ده بیر کیمسَنین مسلمان‌لیغینی ثبوتا یئتیرَن «کلمۀ شهادت»دیر. اسلامین بئش اساس فقره ستونلاریندان- شرطلریندن ایلکی اؤلان «کلمۀ شهادت» الله‌ین بیر تک، محمد پیغمیرین اؤنون رسولو – ائلچی‌سی و دئییلمَسی مستحبّ اؤلان حضرت علی(ع)دان، اؤنون عائله‌سیندن بحث ائدیر. (اشهد انّ لا اله الا الله، اشهد انّ محمداً رسول الله، اَشهد اَنّ علیاً ولی الله). اؤدور کی، اسلام دینی‌نی قبول ائدن هر بیر کس بیرینجی نوبه‌ده الله‌ین وارلیغینا، واحدلیگینه، محمد پیغمبرین ده اؤنون ائلچیسی اؤلماسینا ایمان گَتیرمَلیدیر. «کتاب- دده قؤرقود»دا دا بو جهته خصوصی فیکیر وئریلیر. کافرلرین اسلام دین‌ینی قبول ائتمَلَرینه، مسلمان اؤلمالارینا خصوصی سعی گؤستَریلیر. آبیده‌نین «بکیر اؤغلو اَمران بؤیو»ندا «عالم‌لری یؤخدان وار ائدن الله» کافرلرله ووروشان اَمرانا جبرائیل واسطه‌سی ایله قیرخ اَر گؤجؤ وئریر. بوندان سؤنرا اَمران اؤزؤندَن چوخ گؤجلؤ اؤلان کافری قالدیریب، یئره چیرپیر و شاهین کیمی شیغیگیب بوغازینی اَلینه کئچیریر. بؤیدا اؤخویوروق:

کافر آیدیر:

- ایگیت آمان! سیزین دینه نه دئرلر؟ دین‌ینه گیردیم. بارماق گؤتؤرؤب، شهادت گَتیریب، مسلمان اؤلدو (ص.۱۴۲).

بو دا بللیدیر کی، اسلامی قایدا – قانونا گؤره «آمان» دیلَیَن، کلمۀ شهادتی دیلینه گَتیرَن شخص همیشه باغیشلانیلیر. بو، ائله اصلینده اسلامی اساس ایده‌اؤلؤژی سیرالاریندان‌دیر.

«کلمۀ شهادت»له باغلی بوراجان دئدیکلَریمیزدن ائله ضنّ اؤلونماسین کی، اؤنو یالنیز اسلام دینی‌نی قبول ائدنده، مسلمان اؤلاندا سؤیلَمَک لازمدیر. عمومیّت‌له هر

بیر مسلمان نماز قیلدیغی واختلاردا، گئجه یاتاندا حتّا دارا، چتینلیگه دوْشَنده ده مطلق دیلینه شهادت گَتیرمَلیدیر. دَیَرلیدیر کی، «کتاب- دده قوْرقود»دا دا بیز مسئله‌نی محض بو یؤنده گؤرؤرؤک. «باساتین تپه‌گؤزؤ اؤلدؤرؤلدؤیؤ بوْی»دا اوْغوزا غنیم کسیلیمش تپه گؤز باسات آلینده زبون- مغلوب اوْلور. تک گؤزؤنؤ ده ایتیریر. اوْدور کی، اوْ، حیله‌یه آل آتیر. باساتی آلتون- آخجا خزینه‌سینه سالیر کی، بورادا اؤلدؤرسؤن. باسات خزینه‌یه گیرینجه تپه گؤز: «- شؤله چالاییم کی، گنبدله درداغان اوْلاسان!- دئدی.

باساتین دیلینه بو گَلدی کی:

- لا اله الا الله، محمداً رسول الله! - دئدی

همان دم گنبد یاریلدی. یئددی یئردن قاپی آچیلدی، بیریندن دیشاری چیخدی» (ص. ۱۳۰). آچیق- آیدین گؤرؤرؤک کی، بورادا مسئله‌نین اوْپتیمال حلّی «کلمۀ شهادت»له باشا گَلیر.

اسلام دین‌ینین آن واجب بئش شرطیندن بیری ده اللها یاخینلاشماق مقامی ایله سجیّه‌لَنَن گؤنده بئش یوْل نماز قیلماقدیر. ائله بونا گؤره‌دیرکی، قیامت گؤنؤ هر بیر مسلماندان سوْروشولاجاق ایلک سؤزده نماز اوْلاجاق. اوْدور کی پیغمبرین بیر کلام‌یندا نماز بئله شرح اوْلونموشدور: «نماز دین‌ین دیرَگیدیر. اوْ قبول اوْلماسا، باشقا عمل‌لر قبول اوْلمور. اوْ قبول اوْلسا اوْبیریلر ده قبول اوْلور» (نمازی بئله قیلاق، ص. ۹).

نمازین نوع‌لری چوْخدور و بونلاردان یالنیز اوْچؤنه - «حاجت»، «واجب» (فرض)، «جمعه» - «کتاب- دده قوْرقود»دا راست گَلیریک. آبیده‌ده آن چوْخ حاجت نمازیندان سؤز گئدیر. بو دا طبیعی‌دیر. چوْنکی «کتاب- دده قوْرقود» قهرمانلیق ائپوْسودور و بوْیلار، اساساً، اؤزلرینده دؤیؤش- ووروش صحنه‌لرینی عکس ائتدیریر. «حاجت» نمازی دا سفرده اوْلارکن، یاخود بیر ایستک دیلَرکن، ائلَجه ده، خصوصاً اوْغوزلاردا، دؤیؤش- ووروش‌دان قاباق قیسالدیلمیش ایکی رکعت‌دن عبارت نمازدیر. خاطرلانان مقامدا نمازین ایکی رکعته ائندیریلمَسینه الله تعالی اؤزؤ اجازه وئرمیشدیر. بئله کی، قرآن‌ین النساء سوره‌سینین ۱۰۱-جی آیه‌سینده بویورور: « . . کافرلرین سیزه ضرر یئتیرَجکلریندن قوْرخارسینیزسا، نمازی قیسالتماق (۴ رکعتلی نمازی ایکی رکعته قیلماق) سیزه گناه حساب ائدیلمز».

ائله «کتاب- دده قؤرقود»دا دا حاجت نمازی یالنیز و یالنیز کافرلرله دؤیوْش مقاملاریندا قیلینیر. بونا بیز آبیده‌نین دؤرد بؤیوندا («قازانین ائوینین یاغمالاندیغی بؤی»، (ص۵۲)؛ «بامسی بَیرک بؤیو»، (ص۷۹)؛ «اوروزون دوستاق اؤلدوغو بؤی»، (ص۸۵، ۹۲)؛ «قانتورالی بؤیو»، (ص۱۱۷)؛) بئش کَره توش اؤلوروق. کافرله ووروشا باشلامازدان اؤنجه اؤغوز بیگ‌لری بؤیلاردا دئییلیر کی، «عاری سودان آبدست آلدیلار. آغ آلینلارینی یئره قؤیدولار. ایکی رکعت نماز قیلدیلار». بورادا اؤغوز بیگلرینین محض «عاری سودان آبدست»، یعنی دستَماز آلمالاری دا گؤرؤندؤیؤ کیمی خصوصی وورغو ایله دئییلیر. بللی اؤلدوغو تک، عمومیّت‌له نمازدان قاباق دستاماز آلماق واجبدیر. آیری سؤزله دستامازسیز نماز اؤلماز. قالدی کی دستامازدا سویون عاری‌لیگی مسئله‌سی. دئیک کی بو تمامی ایله مستقل بیر موضوع‌دور. بیزیم محض بو مسئله ایله باغلی آیریجا آراشدیرمالاریمیزین («کتاب- دده قؤرقود»دا سو، «بؤزقورد قزتی»، ۱۵ ژانویه ۱۹۹۴) اؤلدوغونو حسابا آلیب تَزدَن بو مسئله‌یه قاییتمیریق.

اؤغوز اللرینه بیر حالدا کی، «حاجت» نمازی بللی‌دیر، دئمَلی، بورادا ائله «فرض»، یعنی واجب نمازلار دا قیلینیر. آبیده‌نین بیرینجی بؤیوندا ایکی کَره عینی شکیلده بونا اشاره اؤلونور. دان یئرینین سؤکؤلمه‌سی، صبح زمانی آنلامیندا اؤلان «آلار صاباح»ی بیلدیرمک اؤچؤن دئییلیر:

سالغوم- سالغوم دان یئللَری اَسدیگینده،
ساققالی بؤزجا تؤراغای سایرادیقدا،
ساققالی اوزون تات آری بانلادیقدا.
بَدؤی آتلار ایسسین گؤروب اؤغرادیقدا،
آغلی، قارالی سئچیلین چاغدا و . . . (ص۲۸، ۳۳)

بوراداکی «ساققالی اوزون تات آری بانلادیقدا» دئییمی، سؤزسؤز، صبح اذانی ایله باغلی‌دیر. مسجد مناره‌سیندن، یاشاییش منطقه‌سینین اوجا بیر یئریندن صبح اذانی ایله مسلمانلار نماز قیلماغا چاغریلیر کی، بو دا «کتاب- دده قؤرقود»دا هم ایندیجه

خاطرلاتدیغیمیز، هم ده «منارەدن بانلایاندا فحیح گؤرکلۆ» (ص. ۲۵) مصراعلاریندا آچیق- آیدین گؤرۆنمَکدَدیر.

ائیپۆسون «مقدمه»سیندَکی:

ساغوش گۆنۆندە آینا گؤرکلۆ،
آینا گۆنۆ اۆخویاندا خۆطبه گؤرکلۆ (ص. ۲)

مصراعلارینی آراشدیران محترم اۆرخان شایق یازیر کی، بورادا «هم قیامته، هم ده جمعه نمازینا آیری بیر یئر وئریلدیگی آنلاشیلماقدادیر». (اۆرخان شایق. خاطرلانان یازیسی، ص.۶۸).

دۆغرودور، «ساغوش گۆنۆ» ائله اصلینده ده «قیامت گۆنۆ» دئمکدیر. سؤزۆ گئدن مصراعلارین ایکینجی‌سیندَکی «آیانا» دا «جمعه گۆنۆ»نۆ بیلدیریر و بیز محترم عالمین بو دئدیکلری ایله ده راضی‌ییق کی، «جمعه گۆنۆ»نۆن الله درگاهیندا مقدس رمضان، قرآن بایرامی گۆنلریندن اۆستۆن اۆلماسی حاقّیندا حدیثلر واردیر. ائله بونا گؤرەدیر کی، الله تعالی هر جمعه گۆنۆ آلتی یۆز مین کیمسەنی جهنم اۆدلاریندان خلاص ائدیر.

بورادا مسئله ایله باغلی بیر سجیّوی یۆنۆ ده نظره چاتدیرماغی فایدالی بیلیریک. بللی اۆلدوغو اۆزره، تک بیزده یۆخ اکثر دنیا خالقلاریندا روحلارین نسلی یاد ائتمەسی گۆنلَری واردیر. همین گۆنده، اعتقادا گؤره روحلار منسوب اۆلدوقلاری ائوه گلیر. بورادا گئجەلَگیر، نئجه یاد اۆلونمالارینا دقّت یئتیریر و صاباحیسی گۆن یئنه ده چیخیب گئدیرلر. هفتەنین ۴-جۆ گۆنۆ جمعه آخشامی (آینا آخشامی- روح آخشامی) روحلارین قارشیلانماسی، بئشینجی- جمعه گۆنۆ (روح گۆنۆ) ایسه اۆنلارین یولا سالینماسی گۆنۆ سایلمیش و ایندی‌نین اۆزۆنده ده ۴-جۆ گۆنۆن آخشامی، یعنی جمعه آخشامبلاریندا قیرخ گۆن اۆلَنین روحو شرفینه خصوصی مراسم کئچیریلیر. قبر اۆسته گئدیلیر، یاسین اۆخونولور، احسان وئریلیر. بوندان ساوایی، عمومیّت‌له همین جمعه آخشاملاریندا، حتّا پیشیرمَگه آزوقەسی اۆلمایانلار، بئله روحون شرَفینه هئچ اۆلمازسا، قازانی سو ایله دۆلدوروب اۆجاغین اۆستۆنه قۆیمالیدیرلار. عکس حالدا، روح منسوب

اؤلدوغو نسلین اؤنو یاد ائتمَسیندن، «ائل تعبیرینجه دئسَک، اوْجاقدان توستو چیخماماسیندان» ایجییَر و بو سببدن ده آرزو اؤلونماز حادثه توْرَدَر.

دئمَلی بو گوْنده قیلینان نمازین دا ثوابی چوْخدور. امّا مسئله بئله‌دیر کی، آبیده‌دن اؤرنک وئردیگیمیز مثال‌دا نه اینکی، «جمعه نمازی»یندان سوْز گئدیر، عمومیّتله بونا هئچ اشاره ده ائدیلمیر. گلین همین مصراعلارداکی سوْزلری بیر- بیر گوْزدَن گئچیرک. بیرینجی مصراعداکی «ساغوش»ون «قیامت» گوْنوْ، ایکینجی مصراعداکی «آینا»نین ایسه «جمعه» گوْنوْ آنلامیندا اوْلماسینی خاطرلاتدیق. قالدی، هر ایکی مصراعداکی «گوْرکلوْ» ایسه «مقدس» معناسیندادیر. ایکینجی مصراعداکی «خطبه» «جمعه، بایرام و سایر گوْنلرده مسجدده دینی نصیحتلره عاید سوْیلَنیلَن نطق» دئمکدیر (عرب و فارس سوْزلوْیوْ، ص.۷۰۷). بیرینجی مصراع‌داکی «آینا»نی «جمعه گوْنوْ» کیمی یوْزماق ممکن دئییل. چوْنکی «ساغوش»- قیامت گوْنوْنده بیر ده، بیر «آینا گوْرکلوْ»، یعنی «مقدس جمعه گوْنوْ»نوْن اوْلماسی آغلاسیغمازدیر. چوْخ معنالی سوْز اوْلان «آینا» قایناقلاریندان بللی اوْلور کی، هم ده روح دئمکدیر (و.و.رادلوْف توْرک افاده‌لری لغتی‌نین تجربه‌سی ۱۹۸۳، ص. ۱۷-۲۰). دئملی، بیرینجی مصراع‌داکی آینا گوْرکلوْ مقدس روح آنلامیندادیر. اعتقادا گوْره، «ساغوش»، یعنی قیامت گوْنوْنده همین بو روحلار- آینالار آداملاری آزار اذیّت‌دن خلاص ائمَیه چالیشاجاقلار کی، ائله «ساغوش گوْنوْنده آینا گوْرکلوْ» اوْیوْموْنده ده اصلینده بو فیکیر افاده اوْلونموشدور.

بیز بورادا «قیامت گوْنوْ» معناسیندا «ساغوش» دئییلدیگینی خاطرلاتدیق. امّا بو هئچ ده اوْ دئمک دئییل کی، آبیده‌نین بوْیلاریندا «قیامت گوْنوْ» دئییمی یوْخدور. عکسینه، بو گوْنه، ایمام، جنّت، جهنم، آخرت یئر آلتی دنیا ایده‌سی ده اسلامی عقیده اوْلماقلا بوْیلاردان سیخ- سیخ کئچیر.

آرخادا قیامت قوْپانا قَدَر حاکمیّت‌ین قایی طایفاسینین آلینده قالاجاغینی یازمیشدیق. اوْغوز ائلینه بو دا بللیدیر کی، دنیاداکی بوْتوْن ایشلر، عمللر «قیامت گوْنوْنوْن میزان ترَزی»سیندن چکیلَجک (قیامت گوْنوْنوْن «میزان تَرَزی»سی دنیا تَرَزیلریندن آغیر باشینین یوخاری قالخماسی، یوْنگوْل باشینین آشاغیدا قالماسی ایله سئچیلیر).

آبیده‌نین اؤن ایکینجی- سؤنونجو بؤیوندا بو دئییلَنه آیدین شکلیده اشاره ائدیلمیشدیر. آروز آل دیلی ایله بئیرگی آپاریر و اؤلوّمجؤل یارالاییر. چؤرک ایتیرمَگن، اراده‌سیندن دؤنمَگن، یالاندان قرآنا ال باسماغی دهشت بیلیب قازان خان اوغروندا اؤلوّم یؤلونو سئچن بئیرک ائله همین کیشی‌یه- قازان خانا سفارش گؤندَریر کی، «قیامت گؤنؤ منیم آلیم قازان خانین یاخاسیندا اؤلسون. منیم قانیم آروزا قؤیارسا!» (ص.۱۶۶).

آبیده‌نین اؤن بیرینجی بؤیوندا دا او دنیا حاقّیندا ائله «قیامت گؤنؤ» اؤلچؤسؤنده تصور یارادیلیر. اؤدور کی، بیر قَدر گئنیش ده اؤلسا، بؤیدا دئییلنلری اؤلدوغو کیمی اؤرنَک گَتیریریک. قازان خانی کافرلر اسیر آپاریب، "تومانین" قالاسیندا درین بیر قویویا سالیرلار. بیر گؤن تکوروَن قادینی قویونون اؤستؤنه گَلیب:

- قازان خان، ندیر حالین؟ دیریلدیگین یئر آلتیندامی خؤشدور، یؤخسا یئر اؤستؤنده می خؤشدور؟ هم شیمدی نه یئگیرسن، نه ایچیرسن، نه مینیرسن؟ - دئدی.

قازان آیدیر:

- اؤلوّلَرینه آش وئردیگین واخت آللریندن آلیرام. هم اؤلوّلَریمیزین یؤرغاسینی مینیرَم و کاهیللرین یئدرَم — دئدی.

تکوروَن اؤورتی آیدیر:

- دین‌ین اؤچؤن قازان بیگ، یئددی یاشیندا بیر قیزجیغازیم اؤلمؤشدؤر. کرم ایله، اؤنا مینمه، - دئدی.

قازان آیدیر:

- اؤلوّلَرینیزده اؤندان یؤرغا یؤخدور. هپ اؤنا مینرَم، - دئدی.

اؤورت آیدیر:

- بؤی، سنین آلیندن نه یئر اؤزؤنده دیریمیز، به یئر آلتیندا اؤلوّمؤز قورتولورموش، - دئدی (ص.۱۵۳).

گَلیملی گئدیملی دنیانین سؤن اوجونون، العاقبت اوزون یاشین قورتاراجاغینین اؤلوّم اؤلدوغونو بیلَن اؤغوز ائللرینی «جنت»، «جهنم»، مسئله‌سی ده همیشه دؤشؤندؤرمؤشدؤر. دئمَک اؤلار کی، آبیده‌نین بؤتؤن بؤیلارینین سؤنلاریندا دئیگیلن «آغ ساققاللی بابان یئری اوچماق (جنت — ب.ع) اؤلسون»، «آغ بیرچکلی آنان یئری بهشت اؤلسون» دعالاریندان دا بونو گؤرمَک ممکن‌دؤر. دؤغرودور، آبیده‌ده تام

اؤلاراق «جهنم» آدی چکیلمیر امّا بیر حالدا کی، بورادا «اوچماق»دان، یعنی جنّت‌دن سؤز گئدیرسه دئمَلی بونون عکس، «دامو»- جهنم تصوّرۆده اؤغوزلارا یاد دئییل. هَله اؤنو دئمیریک کی، بیرینجی بؤیداکی «قارا اؤلۆم گَلدیکده کئچید وئرسین!» دئییمی دولاییسی ایله ده اؤلسا، «صراط گؤرپۆسۆ»نۆ خاطرلادیر، یادا سالیر (اؤرخان شایق، خاطرلانان یازیسی، ص.۶۸). صراط تۆکدن نازک، خنجردن کسکین اؤلوب، جهنمین اۆستۆندن سالینمیش بیر کؤرپۆ بیلینیر. دئییلَنه گؤره، قیامت گۆنۆ بۆتۆن کیمسه‌لره بو کؤرپۆدن کؤچمک امری وئریلَجَکدیر. گناهسیزلار بو کؤرپۆنو شیدیرغی کئچیب، جنّته گئدَجَک، گناهی اؤلانلار ایسه کئچه بیلمَییب، جهنمه کلّه- مایاللاق اؤلاجاقلار.

«کتاب- دده قؤرقود»دا بلاواسطه محمد پیغمبرین آدی ایله باغلی اؤلان ایکی مقدس شهرین ده آدی چکیلیر. بونلار مکّه و مدینه شهرلریدیر. «تانری ائوی» مکّه‌نین آدینا آبیده‌ده ایکی کَره، مدینه، شهرینین آدینا ایسه بیر کَره توش اؤلوروق. ایکینجی بؤیدا کافرلر اوروزو داردان آسماق ایستَدیکده اؤ، بو آسیلاجاغی آغاجی اؤیۆر و اؤنا «مکه ایله محمدین قاپیسی آغاج»، - دئیه مراجعت ائلَگیر (ص. ۴۹). آبیده‌نین «مقدّمه»سینده ایسه اسلام دین‌ینین مهمّ بیر عنعنه‌سیندن، امکانی اؤلان هر مسلمان اۆچۆن اجراسی واجب اؤلان عبادت‌دن- حجّ زیارت‌یندن سؤز آچیلیر و بونون یالنیز مکّه مکرّمه شهری ایله باغلیلیغی بو شکیلده نظره چاتدیریلیر:

آلچاق یئرده یاپیلیبدیر تانری ائوی مکّه گؤرکلۆ،
اؤ مکّه‌یه ساغ وارسا، آسَن گَلسه صدقی بۆتۆن حاجی گؤرکلۆ.

بورادا، ضن‌یمیزجه، «قازان بیگین اؤغلو اوروز بیگین دوستاق اؤلوندوغو بؤی»داکی «عرفاتدا ائرکَک قوزو قربان اۆچۆن» (ص. ۸۵) دئیمینی خاطرلاتماق دا یئرینه دۆشۆر. بیلیندیگی تک، اسلامین ایکی مقدس بایراملاریندان بیری اؤلان عید الازهادا یعنی قربان بایرامیندا (او بیریسی عید الفطر- اؤروجلوق بایرامیدیر) حجّ زیارتینه گئدن هر بیر زوّار اساس مراسم آیینی‌نی یئرینه یئتیردیکدن سؤنرا ذیحجّه آیی‌نین ۹-دا مکّه‌نین گۆندۆغانینداکی عرفات داغینا قالخیر، سؤنرا داغین آتَگینده نماز قیلیب، خطبه (موعظه) دینلَگیر. گۆنۆرتادان سؤنرا مۆزدَلیفه‌یه گلیب، گئجه‌نی ده بورادا عبادتله

مشغول اؤلور. صاباحیسی گۆن منادا شیطانا داش آتدیقدان سوْنرا قربان کسیر. بو مراسم اصلینده ابراهیم پیغمبرین ایستَکلی اوْغلو اسماعیلی اللها قربان کسمَک ایستَمَسی‌نین نشانه‌سیدیر. قرآن کریم‌ین «الصّفات» سوره‌سینین ۱۰۰- ۱۰۸-جی آیه‌لرینده بو حاقدا مفصّل خبر واردیر. ابراهیم پیغمبر الله تعالی‌نین «ای ربّیم! منه بیر اوْلاد بخش ائت!» - دئیه رجاء ائدیر. حاقّ صاحبی اؤز پیغمیرینین آرزوسونو یئرینه یئتیریر. اوْنون اوْغلو اوْلور، آدینی دا اسماعیل قوْیور. اسماعیل اوْن اوۆچ یاشیندا اوْلارکن آتاسی اوْنا دئییر کی، «اوْغلوم! یوخودا گؤردۆم کی، سنی قربان کسیرَم». اسماعیل دا جواب وئریر کی، «آتاجان! سنه نه امر اوْلونورسا، اوْنو دا ائت. انشاالله منیم صابرلردان اوْلدوغومو گؤرَجَکسَن!»

ابراهیم اوْغلونو یئره ییخیب، قربان کَسمک ایستَدیکده الله‌دان خطاب گَلیر کی، «یا ابراهیم! آرتیق سن رؤیانین دۆزگۆنلۆیۆنۆ (الله طرفیندن اوْلدوغونو) تصدیق ائتدین! سنه یوخودا نه اَمر اوْلونموشدورسا، اوْنو یئرینه یئتیردین. الله سنه لطف ائدرَک اوْغلونون یئرینه بیر قوْچ کَسمَنی بویورور».

دئملی «کتاب- دده قوْرقود»داکی بوْیلارین سؤیلَییجیسی حجّ زیارت‌ینین سجیّه‌وی خصوصیّت‌لرینه بَلد ایمیش کی، «عرفاتدا ائرکَک قوزو قربان اوْچوْن»ؤ اوْبرازین[۲۷] دیلی ایله آبیده‌یه گَتیرمیشدیر.

هئچ کَسه سرّ دئییل کی، اسلام مفکوره‌سینده ایکی ملک‌ین الله تعالی‌نین سفارشی و تاپشیریقلارینی یئرینه یئتیرَن جبرائیل و یئنه ده ائله اوجا الله‌ین امری ایله ایش گؤرَن اؤلوْم ملَکی عزائیلین آدی داها چوْخ حالّلانیر. «کتاب- دده قوْرقود»دا دا بو ملک‌لر ائله سؤزۆن سالدیغیمیز وظیفه‌لری یئرینه یئتیریرلر. سوْنونجو حضرته وحی‌لر گَتیرن جبرائیل واسطه‌سی ایله الله تعالی‌نین اَمراما قیرخ اَر گؤجۆ گؤندَرمَسینی آرخادا یازمیشدیق. «دَلی دوْمرول» بوْیوندا عزائیل ایله باغلی خیلی صحبت گئتدیگیندَن بیز ده بو مسئله اوْزَرینده گئنیش دایانماق ایستَییریک.

اولّجه گَلین، بوْیون لاپ مختصر مضمونو ایله تانیش اوْلاق: دوخا قوْجا اوْغلو دَلی دوْمرول بیر قورو چای اوْستۆنده گؤرپۆ سالیر. بو کؤرپۆنۆ کئچندن ۳۹، کئچمَیندن دؤیه- دؤیه ۴۰ آخچا آلیر. بیر گون کؤرپۆنۆن یانینا دوْشموْش اوْبادا جاوان اوْغلان خسته‌لَنیب اؤلۆر. دلی دوْمرولا بیلدیریرلر کی، بو جوانی اؤلدۆرن عزرائیل‌دیر. دلی

دۆمرول آل قانادلی عزائیل ایله ووروشا قالخیر. ایسَییر کی، جوانین جانینی گئری آلسین. نتیجه‌ده مغلوب اوْلوب آمان ایستَییر. الله‌ین بویروغو ایله عزائیل اوْندان اؤز جانینین یئرینه باشقا جان وئرمَیی طلب ائدیر. دلی دۆمرول آتا- آناسینین جانینی بوْیون اوْلور. آمّا آتا دا آنا دا «دنیا شیرین، جان عزیز» دئییب اوْغوللارینین ایستَییینی ردّ ائدیرلر. دلی دۆمرولون خانمی ایسه «منیم جانیم سنین جانینا قربان اوْلسون» دئیَرَک جانینین آلینماسینا راضیلیق وئریر. ایشی بئله گؤرن دلی دۆمرول اللها یالواریر کی، اوْنلارین ایکیسینین ده جانینی بیر یئرده آلسین. الله جوانلاری باغیشلاییب، هرَسینه یوز قیرخ ایل عؤمؤر وئریر. دلی دۆمرولون یاشی اوْتموش آتا-آناسینی اؤلدۆرمیی عزائیله امر ائدیر.

«کتاب- دده قوْرقود»و آراشدیرانلارین دا دئدیگینده، آچیق- آیدین گؤرونور کی، بوْی دوْغرودان- دوغرویا ایکی آیری- آیری سوژِتین واحد خطده بیرلشمسی یوْلو ایله یارانمیشدیر. بو مسئله‌یه توْخونان و اثپوْسون آن مکمّل تدقیقاتچیلاریندان اوْلان پروْفسوْر. محمدحسین طهماسب یازیر کی، «بونلاردان بیری اللها، گؤیلره عاصی‌لیک، ایکینجیسی ایسه آروادین اؤز آرینه صداقتی، محبتی، اوْنون یوْلوندا هر شیئی، حتی اؤزۆنو ده قربان وئرمَیه حاضر اوْلدوغونو تصویر ائدن قادین فداکارلیغی موضوع‌سو»دور (طهماسبی. داستانلاریمیزین بیر نؤعو حاقّیندا، «آذربایجان شفاهی خالق ادبیاتینا دائر تدقیق‌دیر»، ۴-جۆ کتاب ۱۹۷۹، ص.۴۰).

آراشدیرمامیزین ایستَیینه اویغون اوْلاراق، سؤزسۆز، بیزی ایکینجی یوْخ، بیرینجی مؤضوع دۆشۆندۆرۆر. آمّا بعضاً مطلب‌لرین درست شرحی اۆچۆن ایکیننجی موضوع‌یا دا، بئری گلدیکده، مراجعت ائدَجَییک.

پروْفسور م.ه.طهماسب اؤزۆندن اوّلکی تدقیقاتچیلاردان و.و.بارتوْلد و م.ژیرموسکی‌نین فکرینه شریک چیخاراق «دَلی دۆمرول»ون «کتاب- دده قوْرقود»ا سوْنرادان علاوه ائدیلمه‌سی قناعتینه گلمیشدیر. او، بوراداکی اسلام چیزگیلری ده داستانچینین قوْندارماسی بیلمیشدیر. عالمین فکرینه گؤره، بو بوْیون بهره‌لندیگی قایناق - «داها قدیم بوْی، افسانه، یاخود اساطیر اللها عاصی‌لیک، اوْنا اعلانی- حرب شکلینده ایمیش. اوْدان استفاده ایله یارانمیش بو گؤنکۆ «دلی دۆمرول» ایسه اؤز سلفیندن تمامیله عکسینه اوْلاراق اللها عاصی‌لییی اللها مطیع‌لیک ایله عوض ائلَمیش دینی تبلیغ

داستانی‌دیر. قدیم واریانتدا[28] اللها عاصی کسیلن، «آل قانادلی عزائیل»ی سایمایان، اؤنو اؤلدؤرب «یاخشی ایگیدلری خلاص ائتمک» ایستَین بو مغرور گنج یئنی داستاندا «بیر قورو چایین اؤستؤنده کؤرپؤ یاپدیریب، کئچندن اؤتوز دوققوز آخچا، کئچمَیندن دؤیه-دؤیه قیرخ آخچا آلان یئل‌بئیین، عوام، جاهل، نادان بیر دلی‌سؤو شکلینه سالینمیش، آلچالدیلمیش، مسکین‌لشدیریلمیشدیر. بؤیون سؤن واریانتینی ایشلَین داستانچی- اؤزان اؤنو ائله بیر حالا گَتیریب چیخاریب کی، آخردا اؤ اؤز قانمازلیغینی، نادانلیغینی درک ائدیر» (طهماسب، خاطرلانان یازی ص.۵).

ائله بوردا استادیمیز، معلّمیمیز «منطق طهماسب»ین منطقی سیللاگیزمینده[29]، همیشه طلبه‌سی قالماقلا، معیّن اویغونسوزلوق گؤرؤرؤک. استاد اؤز یئتیشدیرمَلَرینده «علمده محاکمه فاکتا سؤیکنمَلیدیر» دئدییی حاقدا، اؤزؤنؤن دئدیکلرینده محض بو جزءدن یان سؤوشولوب. بئله کی، «دلی دؤمرول» بؤیونون داها قدیملرده «اللها عاصی‌لیک» مضمونلو واریانتی اؤلوب فکری، حقیقت یؤخ، فرضیه‌دیر. ائله دئیَسن پرؤفسور اؤزؤ ده اؤزؤنؤن بو دئدیگینه اینانمادیغی اؤچؤن همین «اورژینال اثری» گاه بؤی، گاه افسانه، گاه دا اساطیر آدلاندیرمیشدیر. اما فاکت بودور کی، اؤلان نصنه‌نین دقیق ده آدی اؤلار.

ایکینجیسی بؤیدا دلی دؤمرول اؤزؤ اعتراف ائدیر کی، عزائیله قارشی چیخماسینا، هتَرَن- یَترَن دانیشماسینا سبب شراب ایچمَسی اؤلوب. آمّا آییق اؤلدوغو واخت بیز گؤرؤرؤک کی، اؤنون دانیشیغی، محاکمه‌سی تام نرمال سجیه داشییر. اللها عاصی‌لیک یؤخ، اسلام دین‌ینه اوجا تانری‌نین بیرلیگینه، واحدلیگینه، اینامینا گؤره ایسه اؤنا «یئل‌بئیین، عوام، جاهل، نادان بیر دلیسؤو»، «آلچالدیلمیش»، «جیلیزلاشدیریلمیش»، «قانماز» یارلیقلاری یاپیشدیرماق اَن آزی، یوموشاق شکیلده دئسک، انصافسیزلیقدیر.

«یئنی داستان»، «یاد سوژت» احوالاتی دا بیزه معمّالی گؤرونور. بَس جاییر تک یاییلان بو فکرین کؤکؤ هارداندیر؟ آبیده‌نین آشکارا چیخماسیندا اؤلچؤیه سیغماز خدمتی اؤلموش آکادمیک و.و.بارتؤلد دئییر کی، «دلی دؤمرول و قانتورالی» بؤیلارینین سوژتی «کتاب- دده قؤرقود»ا کناردان گتیریلیب. آکادمیک بو فکری اؤنونلا اساسلاندیریر کی، «قانتورالی»دا دا، دلی دؤمرولدا دا باشقا بؤیلایداکی خانلار خانی

بایاندیر خان، قازان خان و دیگر اشتراکچیلار یۆخدور. گلین بو فیکرین دۆغرولوغونو یۆخلاياق. بیرینجی‌سی دۆغرودان دا بایاندیر خان ایله قازان خانین آدلاری «قانتورانلی» بۆیوندان کئچمیر. آمّا بورادا ائله آدلار دا وار کی، باشقا بۆیلادا اۆنلارا توش اۆلموروق. بۆیدان اۆخویوروق: «اۆغوزدا دۆرد ایگید نقابلا گَزردی. بیری قانتورالی، بیری قارا چکور و اۆغلو قیرق‌قونوق و بۆز آیغیرلی بئیرک» (ص.۱۰۸). دئملی، آکادمیکین دئدیگیندن فرقلی اۆلاراق، بو بۆیدا باشقا بۆیلاردان تانیدیغیمیز بیگلرین ده آدی چکیلیر. فیکیر وئردیگینیزجه، بو بۆیداکی قارا چکوب و اۆغلو قیرق‌قونوق دا دئیه‌سن ائله بئله ایگیدلردن دئییل، آخی بورادا آشکارجا بیلدیریلیر کی اۆغوز دا بور- توت جمعی دۆرد باهادیر آدینا- سانینا گۆره نقابلا گَزیرمیش. اۆنلاردان دا ایکیسی قارا چکورلا اۆغلو قیرق‌قونوقدور. چۆخ اۆلسون کی بامسی بئیرک، قانتورالی کیمی، ائله اۆنلاریندا آدلارینا یازی‌یا آلینمامیش آیریجا بۆیلار اۆلوب. اما بئله اۆلدوغو تک ایگیدلرین آدلاری سۆزۆ گئدن بۆیدان باشقا، هئچ بیر بۆیدا چکیلمیر.

«کتاب- دده قۆرقود»داکی دیگر بۆیلارین، دئمک اۆلار کی، هامیسینین سوژتینده کافرلرله دۆیوش- ووروش خطی آپاریجیدیر. اۆغوز بیگ‌لری ایسه ائللیکله بو یاغی‌لارلا ووروشدوقلاریندان، طبیعی اۆلاراق، آدلاری دا تئز- تئز تکرار اۆلونور. آمّا، اساساً، معیشت مسئله‌لری فۆنوندا[۳۰] جریان ائدن «قانتورالی» ایله دلی دۆمرول دا مقصد و ایده تمامی ایله آیریدیر. بورادا بیگ‌لرین اشتراکینا ائله بیر احتیاج یۆخدور کی، هنر، قهرمانلیق گۆسترسینلر و بو سببدن آدلاری همین بۆیلارا دا دۆشسۆن.

نهایت، «کتاب- دده قۆرقود»داکی هر بۆیون آیریجا مستقل بیر «اۆغوزنامه» اۆلماسی فکری دۆنه- دۆنه دئیبلیب. بئله اۆلدوغو اۆچون عینی آدلارین بۆتۆن «اۆغوزنامه»لردن مطلق کئچمَسی او قدر ده ضروری دئییل. هَله اۆنو دئمیریک کی، باشقا بۆتۆن بۆیلارین اشتراکچیسی اۆلان دده قۆرقود ائله بو ایکی بۆیون سۆنوندا دا گلیب، اۆز اۆیۆد – نصیحت‌ینی سۆیلَگیر.

ب.م.ژیرمونسکی دلی دۆمرولداکی سوژتین هاردان- هارا دۆلانماسی خریطه‌سینی جیزماغا سعی گۆسترمیشدیر. فۆلکلۆر اۆرنکلرینه بو سایاق محاسبات اۆلانلارا آن توتارلی جوابی ائله طهماسب اۆزۆ وئرمیشدیر. بیز ده بو جوابی اۆلدوغو تک یازیریق: «هر هانسی بیر اثرین (صحبت فۆلکلۆر اثریندن گئدیر ب.ع) بیر خالق

ایچریسینده چوْخ قدیملردن بَری دفعه‌لرله توپلانماسی، یازی‌یا آلینماسی هئچ ده او اثرین همین خالقا منسوب اوْلماسی دئمک دئییلدیر. ائله جه ده هر هانسی بیر اثرین بیر خالقدا توپلانیب یازی‌یا آلینماسی هئچ ده همین اثرین خالقدا اوْلمادیغینی ثبوت ائتمیر. م.ه.طهماسب، خاطرلادیلان یاریچی، ص.۷»

دئملی، ائله بو سوْنونجو ملاحظه دلی دوْمرولون اسلامدان چوْخ- چوْخ قاباق «اللها، گؤیلره عاصی»لیک مؤضوع‌لو واریانت‌ینی سوال آلتیندا ساخلاییر. پروْفسوْر م.سیداف دا دلی دوْمرولون مؤضوع و سوژتینه مناسبتده سؤزوْن آچدیغیمیز مؤلف‌لرین دئدیکلرینه رغبت ایله یاناشمیشدیر. آمّا عالم بو مسئله‌ده فیکرینین شبهه‌لی اوْلا بیلَجگیندن احتیاط ائتمیش و «دئیَسن» - سؤزوْنو ایشلتمکله احتمال یوْلونو سئچمیشدیر. اوْ، «اَر اوْچوْن اؤز جانینی وئرن آرواد» مؤضوع‌سونا نوقایلارین چوْرا- باتیر حاقّیندا اوْلان افسانه‌ده توش گلمیش م.آ.فالئوین «اوْلا بیلسین کی، بو موضوع توْرک منشالی‌دیر» دئدیکلرینی اساس آلاراق، دوْمرول بوْیا مؤضوع‌سو توْرک دیللی خالقلار آراسیندا آز- چوْخ دگیشیکلیکله یارانمیشدیر» دئییر و داها سوْنرا بیلدیریر کی، «دئیه‌سن قافقازدا ائرادان قاباق یاشامیش توْرک دیللی قبیله بیرلشمَلرینین یانینا اسکیدن واخت‌آشیری قوْهوم قبیله‌لر گَلرکن اؤزلری ایله چوْرا- باتیر دلی دوْمرول مؤضوع‌سونو، سوژتینی ده گَتیرمیش و بورادا اوْنلار یونان- بیزانس نغمه‌لری ایله سَسلَنمیش، قارشیلاشمیش و اؤز فعالّیغینی، اؤزوْملوْیوْنو ساخلامیشدیر». دلی دوْمرولو قام- شامان مدنیت‌ینین یئتیشدیرمه‌سی بیلن م.سیداف دا بوْیون م.طهماسب‌ین خاطرلاتدیغی «ایلکین واریانت»یندان سؤز آچیر و دئییر کی، «یاشارلیلیغین بَلیرتیسی» اوْلان دلی دوْمرولو «سوْنرالار اسلام، اوْلا بیلسین مسیحی دینی اوْنو تانری قارشیسیندا بوْیون ایمَیه مجبور ائتمیشدیر. آخی، اثرین آز قالا سوْنونا کیمی دلی دوْمرول عزائیل ایله ووروشور. عزائیل اؤز- اؤزلوگوْنده هئچدیر. اوْ، الله‌ین اراده‌سینی یئرینه یئتیرن سیماسیزدیر، اراده‌سیزدیر. الله‌ین حسابینا میدان سولاییر» (باخ م.سیداف. آذربایجان خالقی‌نین سوْی کوْکوْنوْ دوْشوْنَرکن، ب.، یازیچی، ۱۹۸۹، ص. ۴۳۸-۴۴۱). بیز سؤز آچدیغیمیز مسئله‌ده «اوْغوزلارین قهرمانلیق ائپوْسو» آدلی موْنومنتال موْنوْقرافییانین[۳۱] مؤلفی خ.کوْراوْغلونون فکرینی یادا سالماغی یارارلی بیلیریک. اوْ، یازیر: دلی دوْمرول

اوْغوزلارین مسلمانلیغی قبول ائتدیکلری واختلاردان یارانیب» (خ. کوْراغلو، اوْغوز قهرمانلیغی افسانه‌سی، ۱۹۷۶، ص.۱۲۴).

بورادا بیز آرخاداکی بیر فکریمیزی تکرار خاطرلاتماق مجبوریّتینده‌ییک. یعنی حجم‌جه بؤیۆک- کیچیکلیگیندن آسیلی اوْلمایاراق فوْلکلور نمونه‌سینین یارانما تاریخینین اوْنون فورمالاشما، یازیا آلینما تاریخی ایله عینی‌لشدیرمک اوْلماز. بئله کی، یارانما واختی چوْخ قدیم اوْلان هر هانسی بیر فوْلکلوْر اؤرنگی سوْنراکی کَسیملرده فوْرمالاشدیقجا همین زامانلارین اوْقاتینی، سوسیال- سیاسی گؤرۆشلرینی ده آز- چوْخ اوْلچوْده اوْز جانینا هوْپدورور.

بوْتوْن بو صحبتلردن سوْنرا، یقین کی، بیر باشقا بوْیون اؤزۆنه مراجعت ائتمکله مسئله‌نین دوْزگوْن ماهیّت‌ینی اؤیرنمک اوْلار. بیز آرخادا بوْیون قیسا مضمونو ایله تانیش اوْلدوق و کوْرپۆ یانینداکی جاوانین «آل قانادلی عزائیل»ین اوْلدوْروْلمَسینین دلی دوْمرولا دا بللی اوْلدوغونو بیلدیک. بو مقامدا دلی دوْمرول دئییر:

- مَره عزرائیل دئدیگینیز نه کیشیدیر کیم، آدامین جانینی آلیر؟ یا قادر الله، **بیرلیگین، وارلیغین، حقّی اوْچوْن** عزائیلی منیم گؤزۆمه گؤستَرگیل. ساواشیم، چکیشیم، دیرَشیم، یاخشی ایگیدین جانینی قایتاریم. بیر دخی یاخشی ایگیدین جانینی آلمایا- دئدی، قاییدیب دوْندوْ. دلی دوْمرول ائوینه گَلدی. حاق تعالی‌یا دوْمرولون سؤزۆ خوش گَلمَدی.

- باخ، باخ! مره، دلی قاوات منیم بیرلیگیم بیلمز، بیرلیگیمه شوْکوْر قیلماز. منیم درگاهیمدا گَزمَنلیک ائله‌ییر دئدی – عزائیله بویوروق ائلَدی کیم:

یا عزائیل! وار اوْل دلی قاواتین گؤزۆنه گَرۆنگیل! بَنیزینی سارالتنیل! دئدی.

– جانینی خیرلاتغیل، آلغیل! – دئدی (ص.۹۶-۹۷)

اؤرنک اوْلاراق وئردیگیمیز بو پارچادا بیزه معمالی گؤروْنَن نقطه‌لر واردیر. سوال اوْلونور کی، بو باشی باتمامیش دلی دوْمرول نه دئدی کی، عادل، رحمان اوْلان الله‌ین خوْشونا گَلمَدی، اوْنا غضب توتدو؟ آخی،دلی دوْمروْل اولو تانری‌یا لاپ ایلک مراجعت‌ینده «یا قادر الله، بیرلیگین، وارلیغین حقی اوْچوْن» دئدی. دئملی دلی دوْمرولو الله‌ین وارلیغینی، بیرلیگینی، حاقّ صاحبی اوْلماسینی بیلیر. بونون دوْغرودان دا بئله اوْلماسینی ایندیجه یئنه گؤره‌جَییک. اما حاقّ تعالی بو دلی قاوات، یعنی دلی دوْمرول

«منیم بیرلیگیمی بیلمز»، «درگاهیمدا گَزَمَنلیک ائله‌ییر» سؤیلَییر. انصاف دا دین‌ین یاریسیدیر. آخی، گَتیردیگیمیز نمونه‌ده بئله بیر سؤز، فیکیر یوْخدور. هم ده دئیک کی، دلی دوْمرول جاوانین اؤلوموْنده سببکار اللهی بیلمیر. بو حاقدا تصورو ده هله یوْخدور. اوْ، بونو عزرائیلین ایشی ساییر. ائله بوْیدا دا دلی دوْمرول عزرائیلدن:

- بو یاخشی ایگیدلرین جانینی سن‌می آلیرسان؟ - دئیه سوْروشدوقدا عزرائیل اصیل حقیقتی، یعنی بونون الله امری اوْلدوغونو دئمیر. دؤشوْنه دؤیوب آداملارین جانینی «- اَوَت، من آلیرام»، - جوابینی وئریر. بوندان سوْنراکی مقاملاردا دلی دوْمرول عزائیل ایله جنگه باشلاماق نیّت‌ینه دوْشوْر. دئیک کی، بو جنگ مسئله‌لرینده ده گناه آغاجینین بیر باشی عزرائیل‌ین آلینده‌دیر. اوْ، کوْر – کوْر، گؤر – گؤر الله‌ین امرینی پوْزور. آخی، الله تعالی اوْنا دلی دوْمرولو اؤلدوْرمک امرینی وئرمیشدی. آمّا بو «ساققالجیغی آغجا، گؤزجیگَزی جؤنگه»، چوْخ هیبت‌لی قوْجا عزرائیل الله‌ین اَمرینی یئرینه یئتیرمَک عوضینه، اؤزوْندن پستاهلار آچیب، دلی دوْمرولو ووروشا، جنگه سَسلَگیر. ووروشدا اودوزان دلی دوْمرول عزائیلدن امداد ایستَییر. حتی آرخادا خاطرلادیغیمیز تک، دئییر کی، شرابلی اوْلدوغومدان نه دئدیگیمی بیلمَمیشم. هم ده یئنه هله بیلمیر کی، اوْنون آلنینا اؤلوْم یازیسینی قادر تانری اؤزوْ یازیب. منظره‌نین تام آیدینلیغی اوْچون یئنه ده بوْیا مراجعتی داها گَرکلی ساییریق.

عزرائیل آیدیر:

- مَره، دلی قاوات! منه نییه یالواریرسان؟ الله تعالایا یالوار! منیم ده اَلیمده نه وار؟ من دخی بیر یوموش اوْغلانام، - دئدی.

دلی دوْمرول آیدیر:

- یا پس جان وئرن، جان آلان الله تعالی‌دیرمی؟ (دئملی، بیزیم فیکیرمیز گرچکلندی. دلی دوْمرول یالنیز ایندی بیلیرِ کی، سن دئمه، جان وئریب، جان آلان الله تعالی ایمیش).

- بَلی، اوْدور دئدی.

دؤندوْ عزرائیله:

- یا پس، - سن نه ایلمکلی قاداسان؟ سن آرادان چیققیل! من الله تعالی ایله خبرلَشیم – دئدی.

بوندان سۉنرا دلی دۏمرول اۆزۆنو گۏیه توتوب:

اوجالاردان اوجاسان!
کیمسه بیلمز نئجه‌سن!
گؤرکلۆ تانری!
نئجه جاهللر سنی گؤیده آرار، یئرده ایستر!
سن خود مؤمنلر گؤنلۆنده‌سن!
دائم دۏران جبار تانری!
باقی قالان ستار تانری!
منین جانیم آلیر اۏلسان، سن آلغیل!
عزرائیلی آلماغا قۏیماغیل! —

(ص.۹۹) — دئیه اللها مراجعت ائلَییر.

بو اۆرنکدن هم ده بیر داها آیدین اۏلور کی، دلی دۏمرول م.طهماسبین انصافسیزلیقلا دئدیگی کیمی هئچ ده جاهل دئییل.

عکسینه اۏ، اۆزۆ الله‌نین مکانسیزلیغینا شبهه ایله یاناشیب اۏنو مکانلی بیلمک ایستَینلری جاهل آدلاندیریر.

مؤمن دلی دۏمرولون سؤزلری جبار، ستار تانری‌یا خوش گَلیر. عزائیله بویورور کی، دلی دۏمرول «جان یئرینه جان بولسون. اۏنون جانی آزاد اۏلسون».

بۏیون مضمونوندان بیلیریک کی، دلی دۏمرولون آتا آناسی اۆز جانلارینی اۏغوللاریندان قیزیرقانیرلار. بو ایشه اۏنون خانمی راضلیق وئیریر. الله تعالی دا اۆز بۏیۆکلۆیۆ، عادل و رحمانلیغی خاطرینه جوانلاری باغیشلاییر.

بئله‌لیکله بۏیلا باغلی بورا قَدر دئدیکلریمیزدن بیز بۏ قناعتده‌ییک کی، «دلی دۏمرول» نه دین علیه‌ینه چئوریلمیش هر هانسی بیر اۆرنک اساسیندا فۏرمالاشیب، نه‌ده دینی تبلیغ نامینه یارادیلیب. بو ساده‌جه اۏلاراق اۏغوزلاردا الله‌ین اوجالیغینی، واحدلیگینی اسلامی عنعنه‌لرین گئنیش یاییلماغا باشلادیغینی، تانری مکله‌لریندن

اۋلان عزائیلین مؤقعینی بیلدیرمکله باغلی علامتلری، اۆزۆنده یاشادان، عکس ائتدیرن «کتاب- دده قورقود» بۆیلاری سیراسیندا مخصوصی یئری اۋلان اۋرژینال بیر داستاندیر.

بیزه بو دا بللی دیر کی، اگر محمد پیغمبر اسلام دینی‌نین یارادیجیسیدیرسا، بو دینی ایکلین قبول ائدن، قوْرویان، دایاقلارینی محکملَدن، حضرت علی علیه‌الاسلام دیر. مسلمان دنیاسینین بو شجاعتلی جنگاوری حاقّیندا آن دَیرلی کلامی حضرت محمد پیغمبر بئله دئمیشدیر. «علی‌نی سئون کس منی سئومیشدیر. اونا دۆشمنلیک ائدن کس منه دۆشمنلیک ائتمیشدیر. اوْنو اینجیدن کس منی اینجیتمیشدیر. منی اینجیدن کس الله تعالانی اینجیتمیش اوْلور» (حضرت محمد حیاتی، ص.۳۳۰). امام علی علیه‌السلام‌ین آد تیتوللاری[۳۲] چوْخدور. اوْ، همچنین شیر یزدان، شاه مردان تیتوللاری ایله ده تانینیر. «کتابی - دده قورقود»دا حضرت علی (ع)ین شاه مردان آدی «قیلینج چالدی، دین آچدی شاه مردان، علی گۆرکلۆ» (ص. ۲۸) «شاه مردان علی‌نین دۆلدۆلۆنۆن آیَری آغاج» (ص.۴۹). شکلینده ایکی کره خاطرلانیر. بوندان ساوایی، آبیده ده ایندیجه وئردیگیمیز مثاللارین ایکینجی‌سیندن ده گۆردۆک کی، حضرت علی (ع) آتیندان (دۆلدۆل)، آتینین یهریندن، ائله جه ده هاچا باشلی قیلینجیندان (ذۆلفقارینین قبضه‌سی آغاج، ص.۴۹) دا سؤز گئدیر.

اسلامدا رسول اکرمین سۆیوندان اۋلانلارین هامیسی «اهل بیت» آدلانیر. بیر ده آل عبا، آل رسول دئییلن «بئش‌لیک» وار کی، بورایا یالنیز پیغمبرین اۆزۆ، عباسی آلتیندا آلدیغی قیزی حضرت فاطمه، کۆرَکنی حضرت علی (ع) و اوْنون اوْغلانلاری امام حسن ایله امام حسین داخلدیر.

آل عبایا داخل اۋلان حضرت علی (ع)ین «کتاب- دده قوْرقود»داکی شرفلی موقع‌یندن سؤز آچدیق. آبیده‌ده «آل عبا»دان ساییلان حضرت فاطمه‌دن، امام حسین‌دن ده بحث ائدیلمیشدیر. بورادا رسولون زوْجه‌لریندن اۋلان عایشه‌نین ده آدی ایکی کَره خاطرلانمیشدیر.

ائپۆسون «مقدمه»سنده قادینلاری خاصیّتینه گۆره دۆرد گروپا آییران داستانجی «ائوین دایاغی» اۋلانلاری بئله تقدیم ائله‌ییر. «اوْزان، ائوین دایاغی اوْلدور کی، یازیدان — یاباندان ائوه بیر قوْناق گلسه، اَر آدام ائوده اوْلماسا، اوْل اوْنو یئدیرَر، ایچیرَر، آغیرلار، عزیزلر، گۆندَرر. اوْل عایشه، فاطمه سۆیودور. خانم اوْنون بَبَکلری (اوشاقلاری،

ب.ع) بیتسین». آبیده‌نین ایکینجی بؤیوندا ایسه یورد – یوواسی، اهلی – عیالی کافرلر، طرفیندن چاپیلیب، آپاریلان قازان خان گئدنلرینین یئرینی هارادا اؤلمالارینی اؤیرنمک اۆچۆن همچنین «حاقّ دیدارین گؤرمۆش» سویا دا مراجت ائدیر و بو واخت «عایشه ایله فاطمه‌نین نگاهی سو» (ص. ۴۴) – سؤزلرینی ده سؤیلگیر. بیز ایندییه‌دک سویون عایشه‌نین نیکاهی اؤلماسی خبرینی نه ائشیتمیش، نه ده بیر قایناقدا بونا توش اؤلموشوق. امّا سویون حضرت فاطمه‌نین دؤغرودان دؤغرویا نیکاهی اؤلماسی ساریدان معلوماتلار آز دئییل. بیر خبره گؤره، رسول اکرم قیزی حضرت فاطمه‌نی علی علیه السلاما آره وئررکن اؤلجه اؤنلارین ائولرینده‌کی بؤتۆن مخلّفاتا بَرکت دعاسی اؤخویور. سؤنرا سرور عالم کؤرکَنینین، یعنی حضرت علی‌نین آلیندن توتوب، قیزی اؤلان اوتاغا گتیریر. بیر چؤمچه سو آلیب حضرت فاطمه‌نین اؤستۆنه سَپیر (اورخان شایق، خاطرلانان یازیسی). بو سو حضرت فاطمه‌نین نکاه سویو آدلانیب کی، همین ایشدن خبردار اؤلان داستانچی بونو قازان خانین سؤزلری ایله بؤیا گتیرمیشدیر.

بیز آل عبادان اۆچۆ حاقّیندا «کتاب- دده قؤرقود»دا نه طور سؤز گئتدیگینی بیلدیردیک. آبیده‌ده اۆچ کَره خاطرلاتدیغیمیز تک، «آل عبا»دان سایيلان امام حسن ده امام حسین ده آدلاری قؤشا چکیلیر.

۱- علی‌نین اؤغوللاری، پیغمبر نوه‌لری کربلا یازیسیندا، یزیدلر آلینده شهید اؤلدو حسن‌له حسین ایکی قارداش بئله گؤرکلۆ (ص.۲۵).
۲- حسن ایله حسین حسرتی سو (ص. ۴۴)
۳- شاه حسن ایله حسین‌ین بئشیگی آغاج (ص.۴۹)

بو اؤرنکلردن اۆچۆنجۆسۆ سوالسیز سؤرغوسوز اؤزۆنه تصدیق تاپیر. دوغرودان دا، امام حسن ایله امام حسین قارداشلارینین بئشیکلرینین آغاج اؤلماسی، سؤزسۆز کی، طبیعی بیر مسئله‌دیر. قالدی، بیرینجی و ایکینجی مثالدا ایستَسَک ده، ایستَمَسَکده اویغونسوزلوق واردیر. بئله کی، نه‌اینکی اسلام تاریخی‌نین، بو تاریخده آدی گئدنلرین حیاطینی، طالع یؤلونو گَرَیینجه اؤیرَنَنلر ائله‌جه ده، آز- چؤخ اسلام ایله تانیش اؤلانلار، ماراقلانانلار بئله، چؤخ یاخشی بیلیرلر کی، امام حسن کربلا ووروشوندا اشتراک

ائتمَیشدیر. بو ممکن ده دئییلدیر. چۆنکی رسمی سندلرین و تاریخی قایناقلارین وئردیگی خبرلره گؤره امام حسن کربلا ووروشوندان خیلی قاباق خیانت نتیجه‌سینده زهرلَنمَدن وفات ائتمیشدیر. دئملی امام حسن‌ین «کربلا یازیسیندا یزیدلر آلینده شهید اوْلدو» فکری یانلیشدیر، اساسسیزدیر. یئنه‌ده ائله بو سببدن کربلادا شهید اوْلان امام حسین کیمی، امام حسنی ده «سویا حسرت»، - دئیه تقدیم ائتمه‌نین اؤزۆ ده دۆزگۆن دئییل. سؤزسۆز، بو سایاق اویغونسوزلوقلار «کتاب- دده قوْرقود»دا آز دئییل. محض بو مؤضوع‌دا آیریجا آراشدیرمامیزین چاپ اوْلوندوغونو («کتاب- دده قوْرقود»دا دا اویغونسوزلوق، ادبی تنقید، ژورنالی، شماره ۱، ص. ۴۵-۵۱)، حسابا آلیب تَزَدن همین صحبته قاییتمیریق.

«کتاب- دده قوْرقود»دا آدی کئچَن ایکی پیغمبر حضرت محمد و حضرت موسی علیه‌السلام حاقّیندا آز- چوخ دانیشمیشدیق. آبیده ده باشقا پیغمبرلرین- آدم، نوح، خضر ابراهیم‌ین ده آدی چَکیلیر، بونلارلا باغلی ماجرالارا اشاره اوْلونور. «بکیر اوْغلو اَمراه بوْیو»ندا اللها مراجعت ائدن اَمرانین دیلیندن بو سؤزلری ده ایشیدیریک:

سن آدمه، تاج اوردون،
شیطانا لعنت قیلدین،
بیر سوچدان اؤتری درگاهدان سۆردۆن،
ابراهیمی توتدوردون،
خام گؤنه چولغاتدین،
گؤتۆرۆب اوْدا آتدیردین،
اوْدو بوْستان قیلدین (ص. ۱۴۱).

بو پوْئتیک پارچانین ایلک اۆچ مصراع‌سی «قازلیق قوْجا اوْغلو یئینَک بوْیو»ندا یئینَگین دیلیندن ده ائله عیناً بئله وئریلیب. یئینَگین دئدیکلری سیراسیندا ایندی‌جه اوْخویا گَتیردیگیمیز اؤرنکده اوْلمایان:

نمرود گؤیه اؤخ آتدی!
قارنی ییریق بالیغی قارشو توتدون —

مصراعلاری دا واردیر.

ایندی ده گَلین مثال گَتیردیگیمیز شعرده‌کی بعضاً مسئله‌لری گؤزدن کئچیرک.

سن آدمه تاج اوردون،
شیطانا لعنت قیلدین،
بیر سوچدان اؤتری درگاهیندان سؤردؤن —

مصراعلاری «یارادیلیش میفی[۳۳]» ایله باغلیدیر کی، قرآن کریم‌ین البقره سوره‌سینین سککیز آیه‌سینده (۳۱-۳۹)، الاعراف سوره‌سینین اؤن یئددی آیه‌سینده (۱۱-۲۸)، الحجر سوره‌سینین اؤن دؤرد آیه‌سینده (۲۶-۴۰) صاد سوره‌سینین اؤن بیر آیه‌سینده (۷۱-۸۲) محض بو دئییلَنلردن سؤز گئدیر. بو آیه‌لردَکی‌لرله تانیشلیقدان بئله بیر عمومی منظره یارانیر:

الله تعالی آدمی پالچیقدان یارادیب، اؤنا اؤز روحوندان جان وئریر. بؤتؤن ملکه‌لره امر ائدیر کی، آدمه سجده ائتسینلر. یالنیز بیر شیطان بو اَمره اطاعت ائتمیر. الله بونون سبب‌ینی سؤروشدوقدا شیطان دئییرکی، منی آدمدن قاباق اؤددان یاراتمیسان. اؤد ایسه تورپاغی یاندیریر. اؤدور کی من آدمدن اؤستؤنَم و اؤنا سجده ائتمَیَجَیم. الله بو تکبرلؤیؤنه گؤره شیطانی لعنت‌لَیب، درگاهیندان قؤوور. توتوشدورما گؤستَریر کی، قرآن‌دا اؤلانلار نئجه وارسا ائله ائله‌جه «کتاب- دده قؤرقودا» دا هؤپدورولموشدور.

ابراهیمی توتدوردون،
خام گؤنه چولغاتدین،
گؤتؤرؤب اؤدا آتدیردین،
اؤدو بوستان قیلدین —

مصراعلارینین آچیمی میفۆلۆژی گۇرۆشلرله باغلیدیر و بو گۇرۆشلرین بعضی مقاملاری قرآن‌ین البقره (آیه ۵۸)، الانبیاء (آیه ۵۱-۷۰)، الشعراء (آیه ۶۹-۷۴)، العنکبوت (آیه ۲۴-۲۵)، الصفات (آیه ۸۳-۹۸) سوره‌لرینین نشان وئردیگیمیز آیه‌لرینده اؤزۆنه قۆروناق تاپمیشدیر.

ابراهیم- نمرود مناقشه‌سینین تصوریرینی وئرن بو آیه‌لرده بیلدیریلیر کی، الله تعالی ابراهیمه پیغمبرلیک احسان ائتدیکدن سۆنرا، اۆ دا اؤز نؤبه‌سینده منسوب اۆلدوغو و نمرودون باشچیلیق ائتدیگی طایفاسینی بیر یئره توپلاییب الله سایدیقلاری بت‌لره سجده‌دن چَکینمَیه، حاقّ یۆلونا قاییتماغا چاغیریر. سۆزۆنۆن ائشیدیلمَدیگینی گۇرن ابراهیم اۆنلار داغیلیشان کیمی « . . . بت‌لری بالتا ایله پارچا — پارچا ائدیب، یالنیز آرالاریداکی بۆیوک بۆتۆ ساخلاییر کی، بلکی قاییدیب اۆنا باش چَکدیلر. قۆی آنلاسینلار کی بو دیلسیز آغیلسیز بت‌لر نه‌اینکی باشقالارینی، حتی اؤزلَرینی بئله قۆروماغا قادر دئیللر. بونا گۇره ده اۆنلارا عبادت ائتمک اَن بۆیۆک گناهدیر» («الانبیاء سوره‌سی، آیه ۵۸»). دۆغرودان دا، گئدنلر قاییدیب بت‌لرین پارچا- پارچا اۆلدوغونو گۇرۆر و باشا دۆشۆرلر کی، بو ابراهیم‌ین ایشیدیر. نمرودون فتواسی ایله ابراهیمی اۆددا یاندیرماغی قرارلاشدیریرلار. ائله بیر یئکه تۆنقال قالاییرلار کی، آلۆووندان اۆنا یاخینلاشا بئله بیلمیرلر. شیطانین اؤیرَتمَسی ایله مانجاناق دۆزلتیرلر. دانا دریسیندن کسیلیب چیخاریلمیش قاییش ایله ابراهیمی بو مانجاناغا باغلاییرلار. «کتاب- دده قۆرقود»دان وئردیگیمیز اؤرنکده ده بو، «خام گۇنه چولغاتدین» شکلینده یازیلیبدیر. ابراهیم اۆدا آتیلینجا الله تعالی‌دان ندا گلیر کی، «ای آتش! ابراهیمه قارشی سرین و ضررسیز اۆل! » (الانبیاء سوره‌سی، آیه ۶۹). دئییلَنه گۇره تۆنقال یئددی گۆن، گئجه گۆندۆز آلۆوولانیر. یئددی گۆندن سۆنرا گلیب گۇرۆرلر کی، ابراهیم ساغ- سلامتدیر و اۆتوردوغو یئر ده باشدان- باشا گۆللۆ- گۆلۆستاندیر (کلاسیک آذربایجان ادبیاتیندا ایشلَنن آدلارین شرحی، ب.، «معارف»، ۱۹۷۲، ص.۹۳) ائله «کتاب- دده قۆرقود»داکی «اۆدو بۆستان قیلدین» دئییمی‌ده سۆیله‌نیلن ایله علاقه‌داردیر.

نمرودلا باغلی باشقا بیر احوالاتین دا «کتاب- دده قۆرقود»دا اۆلماسینی، یعنی اۆنون گۇیه آتدیغی اۆخون قارنی یاریق بالیغا دَیمَسینی اؤرنک اۆلاراق آرخادا یازمیشدیق. بو دئییلنله باغلی استفاده‌میزده اۆلان قایناقلارین بیرینده بیلدیریلیر کی،

میلاددان قاباق تقریباً ایکی مینینجی ایلده یاشامیش بابل پادشاهی نمرود ابراهیمین دئدیکلرینه محل قویمایيب، اؤزۆ الله‌لیق ادعاسینا دۆشۆر. اۏ، نهنگ بیر قصر تیکدیریر. سۏنرا قصرین بورجونا قالخیب اۏخ آتیر کی، ابراهیمین الله‌ینی اؤلدۆرۆب اۏنون یئرینی توتسون. الله تعالی‌نین اذنی ایله نمرودون اۏخو بیر بالیغا دَیيب، گئری قاییدیر. اۏخونو قانلی گؤرن نمرود اللهی اؤلدۆردۆیۆنۆ یقین ائلَییر. بو واخت الله‌ین امری ایله گؤی گۆرۆلدايیب، شیمشک چاخیر. ائلدیریم ووروب نمرودو قصری قاریشیق یئره یکسان ائدیر .

باشقا بیر قایناقدا ایسه دئییلیر کی، نمرود ایری یئشیک[۳۴] بۆیدا قوتو دۆزَلتدیریر. قوتونون اۆستۆندَکی کنجلَره دؤرد دیرک برکیدیلیر و اوجلارینا اَت قویولور. دیرکلرین دیبلرینه دؤرد آج قارتال باغلانیلیر. قوتونون گؤیه و یئره باخماق اۆچۆن ایکی باجاسی دا اۏلور. نمرود یای اۏخونو گؤتۆرۆب وزیری ایله بیرلیکده قوتونون ایچینه اۏتورورلار. آغ قارتاللار باشلارینی قالدیریب اَتی گؤرۆر و یوخاری – اَته ساری اوچماغا باشلاییرلار. بئلَلیکله، قوتو هاوایا قالخیر. بیر مدّت اوچدوقدان سۏنرا نمرودلا وزیری اوۏلجه قوتونون یئره، سۏنرا دا گؤیه آچیلان باجاسیندان باخیرلار. یئر اۏنلارا دَییرمی اۏلاراق شار شکلینده گؤرۆنور. گؤیۆ ایسه یئردن گؤردۆکلری کیمی گؤرۆرلر. اَته ساری هئی یوخاری اوچان قارتاللار، نهایت طاقتدن دۆشوب آشاغی ائنمَیه باشلاییرلار. بۏ واخت بیر ملک اۏنلارا راستلاشیر و هارا اوچمالارینی سۆروشور. نمرود جواب وئریر کی، ابراهیمین اللهی ایله ووروشا گئدیرم. مَلک بیلدیریر کی، یئرله – گؤیون آراسی بئش یوز ایللیک یۏلدور. اۏندان اۏیانی بیلن یۏخدور. الله ایسه محض بو مسافه‌سی بیلینمه‌یَن مکاندادیر. بو خبردن وزیرین باغری چاتلاییب آل به آل اۏلۆر. نمرود یایینی گؤتۆرۆب گؤیه بیر اۏخ آتیر کی اللهی وورسون. بو واخت الله تعالی نمرودون اۏخونو بیر بالیغا توشلاییر. اۏخونون قانلی قاییتماسینی گؤرن نمرود ائله ضنّ ائدیر کی، ابراهیمین الله‌ینی اؤلدۆرمۆشدور. آرتیق اۏ، اؤزۆ الله‌دیر. بو مقامدا الله تعالی‌نین امری ایله جبرائیل قانادی ایله ووروب، نمرودون قوتوسونو دنیزه غرق ائدیر (اۏرخان شایق، خاطرلانان یازیسی، ص. ۷۶).

دئیک کی، نمرود ایله باغلی بو سایاق میفولوژی احواللار آز دئییل. بیزیم اوچون ماراقلی بودور کی، همین احوالاتلارین مغزینی تشکیل ائدن «گؤیه اوْخ آتما و بالیغا دَیمه میفی» پوئتیک فوْرمادا «کتاب- دده قوْرقود»ا دا دوْشموْشدوْر.

نهایت، نوح و خضر پیغمبر حاقیندا. بیر داها بیلدیریریک کی، قایناقلاردا بو پیغمبرلرین هر ایکیسی حاقیندا بلکی گَرَگیندن ده چوْخ دانیشیلیب. بو سببدن ده یئنیدن همین مسئله‌لره قاییدیب، گئنیش تفصیلات آچماغی یئرسیز بیلیر و بیر باشا اوْنلارین «کتاب- دده قوْرقود» دا هانسی مطلب‌لرله باغلیلیقلارینی نظره چاتدیرماغی مناسب ساییریق.

آبیده‌نین «مقدمه»سینده‌کی «ائوین دایاغی» اوْلان قادینلارین عایشه، فاطمه سوْیوندان اوْلما مینی آرخادا بیلدیریمیشیک. پیس، «نئجه دئیَرلر، بایاغی» قادینلار حاقیندا ایسه ائله بوراداجا بئله سوْیله‌نیلیب: «ائوینه یازیدان- یابیدان بیر اودلو (آبرولو- ب.ع) قوْناق گَلسه، اَر آدام ائوده اوْلسا، (اَری) اوْنا دئسه‌کی، دور (اوْورت) آتمَک گَتیر، یئیَلیم، بو دا یئسین بیشمیش آتمَین بقاسی اوْلماز، یئمَک گَرَکدیر.

اوْورت آیدیر:

- نایلَییم؟ بو ییخیلاجاق ائوده اون یوْخ، آلک یوْخ. دَوه دگیرماندان گَلمَدی - دئیَر. نه گلیرسه منین سوْفرمه گلسین دئیی آلین . . . اورار. یوْنوْن آنارو ساغریسین اَرینه دوْندَرَر. مین سوْیلَرسن بیریسنی قوْیماز، اَرین سوْزوْن قولاغینا قوْیماز.

اوْل نوح پیغمبرین ائششیی اصلیدیر» (ص. ۲۶-۲۷).

بورادا- « اوْل نوح پیغمبرین ائششیی اصلیدیر» دئییمی اوْرخان شایقین ده، بهاالدین اوْگَلین ده دقّتینی جلب ائتمیشدیر. اوْرخان شایق یازیر کی، نوحون گَمیسینه آلدیغی اَن سوْن حیوان ائششک اوْلموشدور و شیطان دا اوْنونلا بیرلیکده بورایا داخل اوْلموشدور. بو بئله اوْلموشدور: شیطان نوح پیغمبرین ائششیینین قویروغوندان یاپیشیب، اوْنون آرخاسینا گیزلَنیر. ائششک گلیب قاپینین آغزیندا دایانیب، گَمییه گیرمیر. بیردن نوح ائششیه دئییر:

ای شیطان، کئچ ایچری. بئله‌لیکله، شیطان دا بو فرصتدن استفاده ائدیب، گَمییه مینیر. نوح شیطانی گَمیده گوْروْنجه تعجبله سوْروشور: یا ملعون، سنی کیم بویوردو گَمییه؟

شیطان دئییر:

- سن بویوردون «ای شیطان، گئچ ایچَری» من ده گئچدیم (اوْرخان شایق، خاطرلانان یازیسی، ص.۷۵).

دئمَلی بورادان بئله قناعت یارانیر کی، اوْرخان شایقین فکرینه گؤره، پیس قادینلار اوْنا گؤره نوح پیغمبرین ائششیی اصلی سایبلیرلار کی، اوْ، شیطانی اؤزۆ ایله گَمییه کئچیرمیشدیر. بو مسئله‌ده بیز بهاالدین اوْگَلین دئدیکلرینه داها اوْستونلوک وئریریک. چوْنکی اوْنون یازدیقلاری بلاواسطه «کتاب- دده قوْرقود»داکی مطلب ایله باغلیدیر. اوْ، «توْرک میفوْلوژیسی» کتابیندا «خان نامه»دن گؤتوْرۆلموش بیر ائپیزوددا بیلدیریر کی، نوح پیغمبرین هام، سام، یافَس آدلی اوْچ اوْغلو و وژیله آدلی بیر قیزی وار ایمیش. اؤز آدی ایله تاریخه دوْشن طوفانین باشلایاجاغینی اؤنجه‌دن بیلن نوح گَمی قوردورماق تدارکوْنه دوْشوْر. بو ایشی اوْچ قوْنورگؤز گیشییه تاپشیریر. عوضینده ده قیزی وژیله‌نی اوْنلارا بوْیون اوْلور. قوْنورگؤزلر نوحون ایستَیینی جان باشلا یئرینه یئتیریرلر. واخت — وعده‌ده اوْلان اوْلور، کئچن، کئچیر. طوفان سوْووشور، نوح قورویا قاییدیر. قوْنورگؤزلر نوحدان قیزی ایستَییرلر. نوح قالیر ایکی اوْد آراسیندا. قوْنورگؤزلر اوْچ، قیز ایسه بیر. بس ایندی ایسه بو ایش نئجه اوْلسون؟ بو واخت الله تعالی جبرائیل ایله سفارش گؤندَریر کی، نوح قیزی، ائششیی و ایتی ایله بیر داما سالسین. نوح بئله ده ائلَییر. صاباحیسی گَلیب، گؤرۆر کی، پوْهو ائششک ده ایت ده دؤنوْب اوْلوبلار قیز. اؤزۆ ده عیناً وژیله‌یه اوْخشاییرلار. نوح اؤز دوْغما قیزینی بونلارین آراسیندان تانی‌یا بیلمیر. چار- ناچار، هاخ بابام دئییب بو «قیزلارین» هَرَسینی بیر قوْنورگؤزه اَره وئریر. آی کئچیر، ایل دوْلانیر. نوح قیزلاری باشا چیخماغا یوْللانیر. اوْ، گَلیب قوْنورگؤزلردن بیرینین یوردونا یئتیشیر. حال — احوال توتوب یاشاییشلارینی سوْروشور. قوْنورگؤز دئییر:

- منیم خانمیم ایله یاشاماق جهنم عذابیندان دا پیسدیر. اوْ، هی دئیینیر، یئتَنه یئتیر، یئتمَیَنه ده بیر داش آتیر. چوْخ بدخصیّت‌دیر. نوح بارماغینی دیشلَگیر. بیلیر کی، بو ایتدن دؤنمه قیزدیر. اوْرادان دوروب ایکینجی قوْنورگؤز گیله گلیر. بو دا آروادینین یئمکدن دوْیمایان، دئییلن سوْزۆ بو قولاقدان آلیب او بیری قولاقدان اؤتوْرن، قوْناق — قارا سایمایان، ادب — ارکان قانمایان شاه تنبلی اوْلدوغونو بیلدیریر. نوح پیغمبر

باشا دۆشۆر کی، بَلی بو دا ائشکدن دؤنن قیزدیر. اۆچۆنجۆ قۆنورگؤز ایسه آروادینین سلیقه- سهمانین‌دان ایشچیلیگیندن، آغیل- کمالیندان، معرفت ییگه‌سی اۆلدوغوندان دانیشدیقجا دانیشیر. بئله‌جه نوح اؤز دۆغما قیزینی تانیگیر (ب. اؤگَل، تۆرک میفولوژیسی، آنکارا، ۱۹۸۹، ص.۳۷۸-۳۷۹).

دئمَلی داستانچی بو افسانه‌دن خبردار اۆلدوغوندان «کتاب- دده قۆرقود»داکی «دۆرد دۆرلۆ» قادینلاردان بیرینی نوح پیغمبرین ائششییندن تۆرَمیش سایمیشدیر.

دیریلیک سویو ایچیب ابدی یاشارلیق قازانمیش خضر پیغمبر، عمومیّتله، فۆلکلۆروموزدا خیرخواه‌لیق رمزی تک تانینیر، همیشه دارا، چتینلییه دۆشنلرین یاردیمینا یئتیشیر. بیز «کتاب- دده قۆرقود»دا دا بونون شاهدی اۆلوروق. آبیده‌نین بیرینجی بۆیوندا دیرسه خان نظر- نیاز ایله بیر اۆغلان تاپیر. اۆغلان بۆیۆیۆب هنر گؤستریر. بو هنرینه گؤره دده قورقود اۆنا آد، دیرسه خان ایسه بیگ‌لیک، تاخت وئریر. مهرینی اۆغلونا سالیر. بو ایسه دیرسه خانین یانیندا اۆلانلارین پاخیلیغینا سبب اۆلور. اۆغلانی آرادان گؤتۆرمک اۆچون گلیب دیرسه خانین باشینی تۆولاییب اۆنا دئییللر کی، «سنین اۆغلون یئریندن اورو دوردو. گؤکسۆ گؤزل، قابا داغا آوا چیخدی. سن واریکن آو آۆلادی، قوش قوشلادی. آناسینی یانینا آلیب گَلدی، آل شرابین ایستیسیندن آلدی، ایچدی. آناسی ایله صحبت ائلَدی. آتاسینا قصد ائله‌دی (آل اوزاتدی). سنین اۆغلون کۆر قۆپدو، اَرجیل قۆپدو. ارقورو یاتان آلا داغدان خبر کئچه، خانلار خانی بایاندیر خانا خبر وارا. دیرسه خانین اۆغلو بؤیله بدعت (یارامیازلیق) ائلَمیش دئیَلر. سنی چاغیرالار. بایاندیر خانین قاتین‌دا سنه (قاتی) غضب اۆلا. بؤیله اۆغول (سنین) نَگینه گَرَک؟ اۆلدۆرسَنه – دئدیلر.

دیرسه خان آیدیر:

- وارین، گتیرین، اۆلدۆرَییم. بؤیله اۆغول منه گَرُکمز – دئدی» (ص. ۳۲)

بئلَلیکله، نامردلر دیرسه خانی یۆلدان چیخاریر و اۆ دا اۆغلونو آپاریب اۆودا اۆلۆمجۆل یارالاییر. بو واختی بۆز آتلی، یاشیل دۆنلو خضر گَلیب بوغاجین، یعنی دیرسه خانین اۆغلونون یاراسینا اۆچ کره اَل چَلیب:

بو یارادان قۆرخما، اۆغلان، (سنه) اۆلۆم یۆخدور، - دئییر و بیلدیریر کی، داغ چیچَیی ایله آنا سۆدۆ بو یارانین مرهمی‌دیر (ص. ۳۵).

نهایت، آبیده‌ده «محمدین ساغ یانیندا نماز قیلان ابوبکر»له یزیدین ده آدی خاطرلانیر.

بیزیم بورا قَدر دئدیکلریمیزدن و هله دئمَدیکلریمیزدن بئله بیر آیدین قناعت یارانیر کی، اسلامی گؤرۆش و عنعنه‌لر «کتاب- دده قۏرقود»ون پۏئتیک دۆزۆمۆنده خصوصی سجیّه داشییر و بۏنلارین داها گئنیش چئورَده آراشدیریلماسی آبیده‌ده‌کی بیر سیرا قارانلیق مسئله‌لرین ایشیقلاندیریلماسینا دَیرلی یاردیم گؤستَریر.

۱- فیلۏلوگیا (Filogiya) .... هر هانسی بیر خالقین ادبیاتینی اؤیردن علملرین عمومی آدی
۲- آسپیرانتورا (Aspirantura) .... عالی مکتب‌لرده علمی کادر حاضرلاما سیستمی
۳- پۏئتیکا (Poetika) .... هر هانسی بیر شاعر و یا ادبی مکتبه مخصوص خصوصیت
۴- دیسرتاسیا (Dissertasiya) . . علمی درجه آلماق اۆچۆن آچیق مدافعه ائدیلن علمی تدقیقات اثری
۵- آتیستاسیا (Attestasiya) ....ایشچینین بیلیک، باجاریق و قابلیتی حاقّیندا خاصیت‌نامه
۶- میفۏلۏگیا (Mifologiya) .... اساطیر، میفیک روایتلر تۏپلوسو
۷- آنتۏلۏگیا (Antologiya) .... مختلف یازیچیلارین اثرلریندن عبارت سئچیلمیش اثر
۸- سیموۏلیکا (Simvolika) . .فکرلری، مفهوم و یا حس‌لری شرطی اشاره‌لر واسطه‌سی ایله افاده ائتمه
۹- مۏنۏمنتال (Monomental) .... عظمتلی، محتشم
۱۰- ائپوس (Epos) .... لیریکا و درامدان فرقلی اولاراق روایت خاراکتری داشیان ادبیات
۱۱- ائنسیکلوپئدیک (Ensiklopedik) .... علمین چۏخ ساحه‌لرینی احاطه ائدن اثر
۱۲- هومانیزم (Humanizm) .... انسان سئورلیک ایده‌ئۏلۏگیاسی
۱۳- بۏی (Boy) .... بخش، کتابین بۏلۆملری
۱۴- ماتریال (Material) .... هر هانسی بیر مسئله ایله باغلی سندلر،یازیلارکاغذلار وسایر
۱۵- سۏوِت (Sovet) .... شۏروی
۱۶- پلان (Plan) .... بیر شیئین شرحینده معین قایدا و آردیجیلیق
۱۷- یوبیلی (Yubiyey) .... آغیرلاما
۱۸- ائپیک (Epik). .... ائپۏس خصوصیتلی، حماسی
۱۹- ناظرلیگ (Nazirlik) .... وزارت

۲۰- بیرلشمیش میلتلر تشکیلاتی (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) ..... متحد ملتلر سازمانی
۲۱- ناظرلر کابینتی (Nazirlər Kabineti) .... وزیرلر هیئتی
۲۲- آرگومنت (Argoment) .. معین بیر گروپ واسطه‌سی ایله استفاده ائدیلن شرطی افاده‌لر و سؤزلر
۲۳- عباس اوْغوللاری (Abbas oğulları) .... بنی عباس
۲۴- خیرسلی (Xırslı) .... مسیحی
۲۵- سؤژت (Süjet) .... موضوع، مضمون
۲۶- پروْتوْتیپ (prototip) .... ادبی صورت
۲۷- اوْبراز (Obraz) .... جانلی و آیدین افاده
۲۸- واریانت (Varyant) .... نسخه
۲۹- سیللاگیزم (Sillagizm) ...... هجا اوْزرینه اساسلانماق، هجالارا اساساً آپاریلان تدیقات متوْدو
۳۰- فوْن (Fon) .... اوْزرینده شکیل چکیلن، ناخیش سالینان اساس زمین، زمینه
۳۱- موْنوقرافیا (Monografiya) .... بیر مسئله‌نین اوْیرنیلمَسینه حصر اوْلونموش تدقیقات اثری
۳۲- تیتول (Titul) .. کتابین سرلوْحه‌سی، نسلدن نسله کئچن و یاخود سوْنرادان وئریلن فخری آد، رتبه
۳۳- میف (Mif) .... اسطوره
۳۴- یئشیک (Yeşik) .... صاندیق

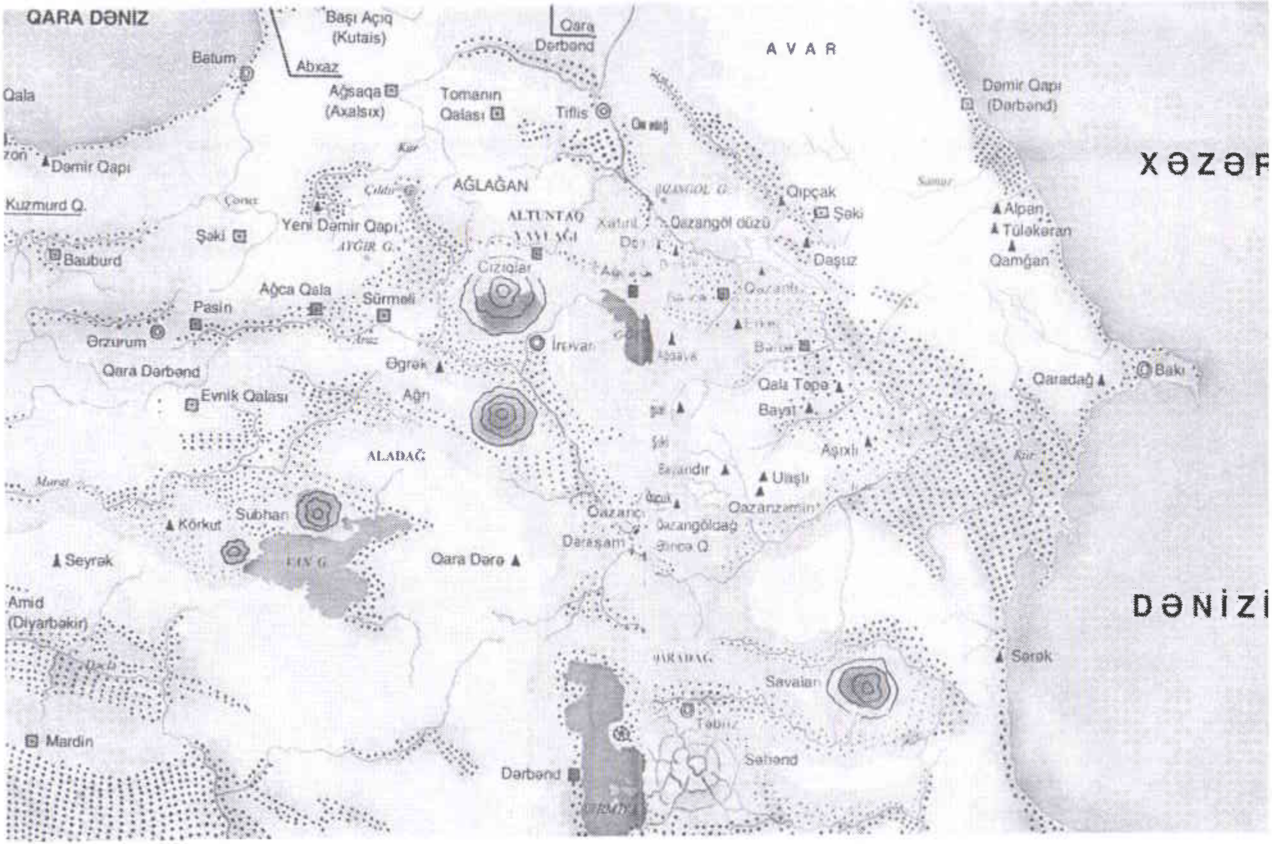
QARA DƏNIZ
Batum
Başı Açıq
(Kutais)
Abxaz
Qara
Dərbənd
AVAR
Qala
Ağsaqa
(Axalsıx)
Tomanın
Qalası
Tiflis
Dəmir Qapı
(Dərbənd)
XƏZƏR
Dəmir Qapı
Kuzmurd Q.
AĞLAĞAN
Qıpçak
Şəki
Yeni Dəmir Qapı
ALTUNTAQ
Qazangöl düzü
Alpan
Tüləkəran
Qamğan
Şəki
Bauburd
Daşuz
Cızıqlar
Ağca Qala
Sürməli
Pasin
Ərzurum
İrəvan
Qara Dərbənd
Ögrək
Qala Təpə
Qaradağ
Bakı
Evnik Qalası
Ağrı
Bayat
ALADAĞ
Ağıxlı
Bayandır
Ulaşlı
Subhan
Qazanc
Qazanzəmin
Körkut
Qazangöldağ
Darəşam
Seyrək
Qara Dərə
Amid
(Diyarbəkir)
DƏNİZİ
Sərək
Savalan
Mardin
Səhənd
Dərbənd

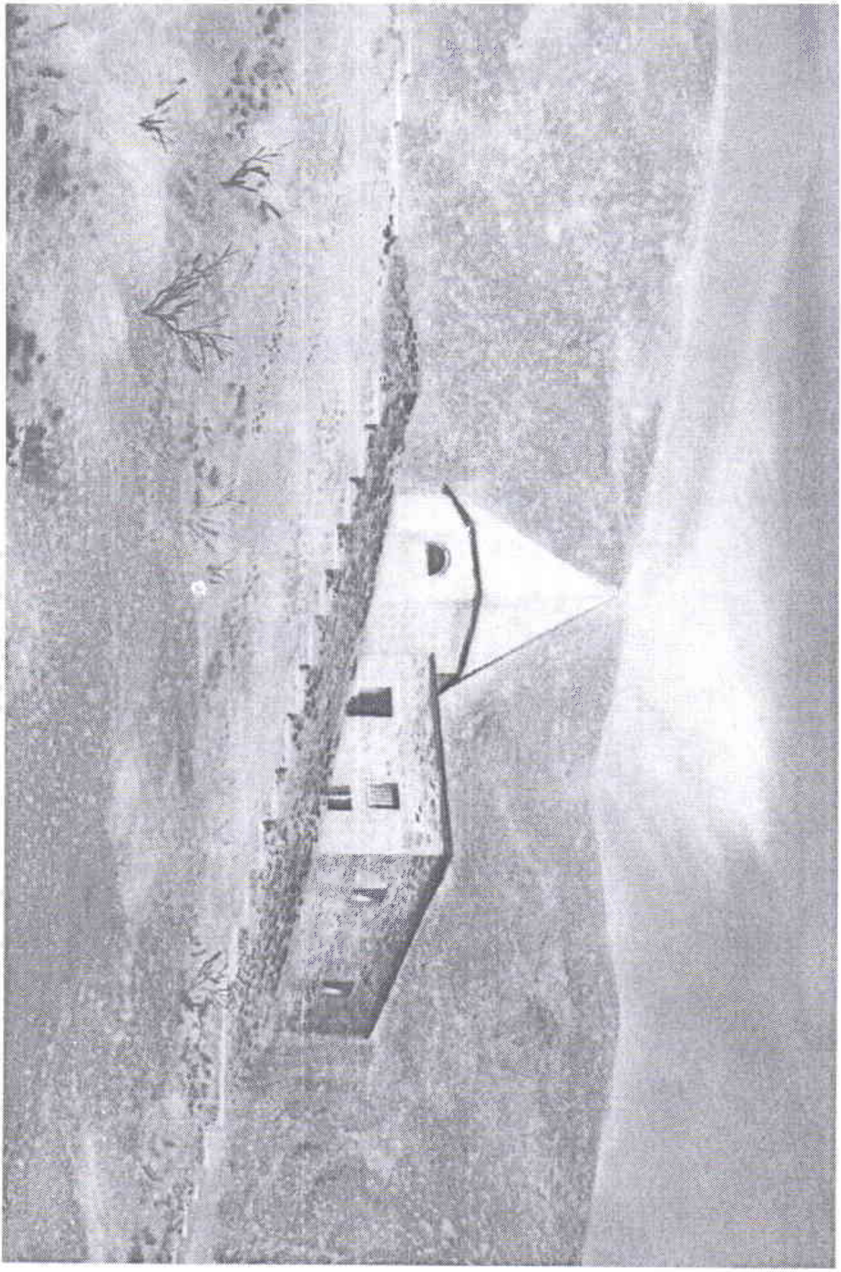

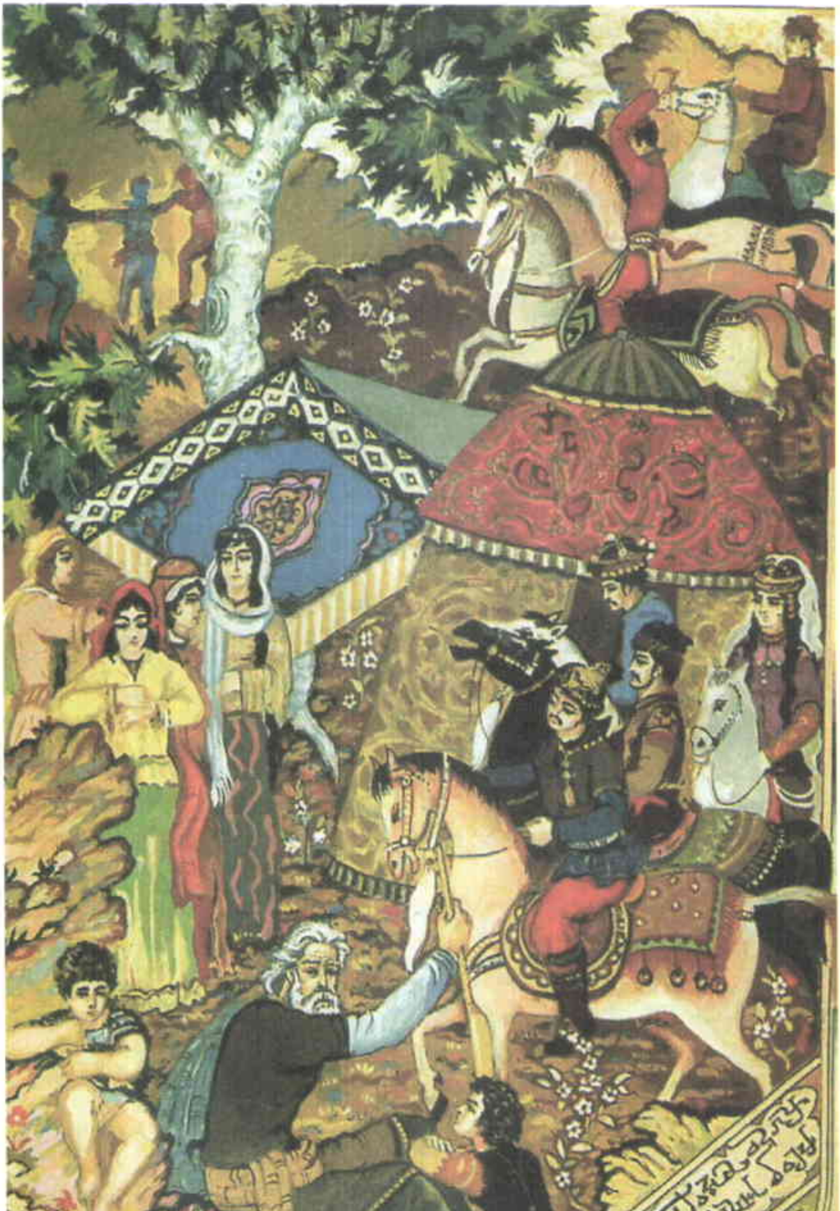
1983

1985

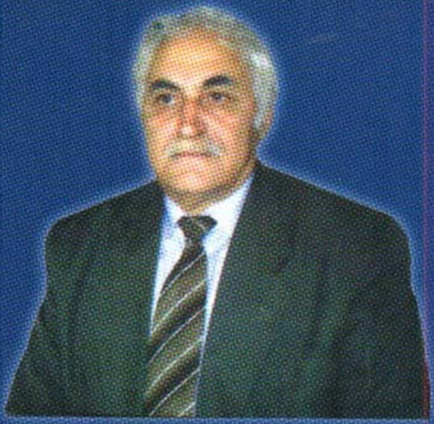

Bəhlul Abdulla

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" VƏ İSLAM DİNİ

Köçürən: Rza Cəliliniya